

Ressenyes

Josep Fontana: *Por el bien del Imperio: una historia del mundo desde 1945*, Barcelona: Pasado & Presente, 2011, 1.230 pp.

L'últim llibre de Josep Fontana, *Por el bien del Imperio* (Pasado & Presente, 2011) arrenca de 1945 i arriba fins als ravals del present. Això suposa que la meitat de l'obra està dedicada a cobrir la Guerra Freda, i l'altra, als últims trenta anys del passat que configuren el que s'ha anomenat la Història immediata. De les dues meitats, està millor construïda la primera, però el relat del període 1991-2011 és més interessant, perquè l'autor arrisca, i el resultat és forçosament experimental. Aquí, moltes problemàtiques estan ben tractades: l'anàlisi històrica de la crisi econòmica i financera actual, o la persistència de la problemàtica agrària a Amèrica Llatina.

Amb tot i això, no queda clar per què se li dedica més atenció a uns fenòmens que a d'altres: per exemple, resulta meritori el detall amb el qual es descriu l'evolució de la recent història africana, però, en canvi, és molt menor l'interès mostrat per la problemàtica de la Xina post ma-oista, que constitueix un assumpte central en la història mundial des de 1978, i al qual només se li dediquen nou pàgines. Definit irònicament per alguns autors occidentals com a règim de «mercat-leninisme», en realitat Xina segueix sent una

superpotència políticament estructurada al voltant del Partit Comunista, com demostra Richard McGregor a la seva obra *The Party* (2010). Si això és així, sembla evident que els Estats Units van guanyar la Guerra Freda, però no que amb el seu triomf el «capitalisme realment existent» aixafés el socialisme d'estat de model soviètic. De fet, un cop reformada l'economia xinesa —no l'estat— i atesos els vincles de dependència entre l'economia nord-americana —el nucli dur del capitalisme internacional— i la xinesa, la situació actual és ben paradoxal. I l'esquema es complica encara més si afegim l'aterratge de la Xina a l'Àfrica, un fenomen del qual no s'han establert encara els perfils precisos.

I aquest assumpte ens condueix a un altre de gran calat: fins a quin punt el període 1945-2011 està presidit per la Guerra Freda i les seves conseqüències, o per la centralitat permanent dels traumes de la descolonització, que és el protagonista real dels conflictes que van sorgir de la Segona Guerra Mundial i segueixen fins als nostres dies, a l'Àfrica, l'Orient Mitjà i l'Amèrica Llatina, travessant com si res el marc de la Guerra Freda. Aquesta idea està present en el relat de Fontana, però és un debat que no acaba de quedar explícit, i menys encara en les conclusions.

L'ambigüitat també presideix l'estructura general del llibre. A primera vista, les

seves 1.300 pàgines no estan organitzades en un tot que es pugui definir clarament ni com a assaig, ni com a obra de consulta. Per a ser el primer, és un llibre massa extens amb un epíleg curt (11 pàgines) i amb una conclusió argumental bastant senzilla, que reitera el que enuncia la introducció: que el triomf a la Guerra Freda del capitalisme realment existent no ha dut una era de pau i democràcia universals.

Com compendi d'història bàsicament factual, el llibre resulta forçosament incomplet, donada la complexitat que suposa atendre les interaccions d'una història realment global, com la que s'ha viscut en els seixanta i tants anys que hi ha entre el final de la Segona Guerra Mundial i els nostres dies. Això es pot percebre, per exemple, a la bibliografia: el compendi de fonts resulta més impressionant per les pàgines que ocupa que per la selecció dels títols, ja que no sempre s'han escollit els més reconeguts o preeminents de cada assumpte tractat. També crida l'atenció l'avassallador protagonisme de fonts «imperials», és a dir, llibres i fonts hemerogràfiques procedents del món acadèmic anglosaxó.

Però cap de les crítiques que es puguin fer al llibre no eviten que *Pel bé de l'imperi* mereixi un lloc d'honor en la historiografia espanyola, atès que Fontana insisteix en una línia en la que estan implicats un nombre creixent d'historiadors, començant per Tony Judt, que al seu dia va obtenir un clamorós èxit amb el seu testament intel·lectual: Postguerra, llibre en el qual està inspirat *Pel bé de l'imperi*. La conclusió que s'extreu de la lectura d'ambdós treballs és meridianament clara: resulta absolutament professional analitzar els esdeveniments esdevinguts en l'anomenada història del present. I en aquesta nova incursió Josep Fontana compleix amb la norma bàsica de l'historiador que s'atre-

veix a bregar amb aquest període: oferir al públic una obra perfectament revisable, perquè és impossible pretendre que no ho sigui. Cada període de la història imposa als professionals un tipus determinat i concret de limitacions. Treballar sobre Història immediata suposa moure's amb plantejaments que en part seran forçosament caducs. És un acte de generositat assumir-ho i deixar que la pròpia obra serveixi com a base pel debat sobre el qual s'erigiran noves conclusions.

Francesc Veiga
Universitat Autònoma de Barcelona

Antonio Costa Pinto (ed.): *Rethinking the Nature of Fascism, Comparative perspectives*. London: Palgrave, 2011, 287 pp.

Ens trobem davant un llibre complex, plural i, afegim, desigual. Díficil, per això mateix, de comentar en unes breus línies. Es tracta, en efecte, d'un conjunt de textos sobre els que, d'una forma de vegades explícita i d'altres implícita, planeja el record d'aquella primera gran iniciativa per a reunir a científics socials i a historiadors que, fa ja més de quaranta anys, el 1969, es traduiria en l'edició d'Stuart J. Woolf del volum *The Nature of Fascism*. És per això que el llibre que comentem podria presentar-se, també, com un intent de trobar respostes a preguntes del tipus: En què hem avançat des de llavors? Coneixem millor el fenomen feixista? Existeixen majors elements de «consens» entre els historiadors? Caldria formular, com abans, netes diferències entre les aportacions d'aquests durant els darrers anys i altres científics socials? És possible avui per avui una teoria general del feixisme? Quines són les perspectives actuals de la

recerca? En definitiva, la pregunta podria ser: On estem i cap on anem?

Només per això, podríem anticipar que la publicació d'un volum d'aquestes característiques converteix la seva lectura en imprescindible pels especialistes i els estudiosos de la qüestió. Això, no obstant, per contradictori que pugui semblar, no vol dir que sigui una lectura que pugui resultar per complet satisfactòria. Això és així en dos sentits. Primer, perquè l'extrema varietat dels enfocaments i les propostes que són sustentades en els diferents textos induïx a pensar, més aviat en un sentit pessimista, en el lluny que ens trobem d'uns mínims elements de consens entre els especialistes. I, segon, perquè no estem molt segurs que la pròpia recopilació de textos sigui per si mateixa representativa de l'estat actual dels estudis. Naturalment, no té perquè ser-ho, però convé tenir-ho en compte a fi i efecte de no extrapolar les conclusions que poden derivar-se de la lectura d'aquest llibre.

Els historiadors som moltes vegades proclius a remarcar més el que ens separa que no pas allò que ens uneix, quelcom que és absolutament lògic i necessari en el nostre «ofici», com, per altra banda, en tants d'altres. Tanmateix, de vegades falta aquell plus de generositat consistent en reconèixer, alhora que les carències i febleses, els avenços que s'experimenten en un determinat camp d'estudi, més enllà del nostre major o menor protagonisme en aquests mateixos avenços.

En el llibre que comentem, alguna cosa relacionada amb això queda reflectit. Fins al punt que podríem assenyalar l'existència de tres «parts» diferenciades. Una, que no ho seria en un sentit estricte, estaria constituïda pel pròleg d'Stanley Payne, la introducció de l'editor del volum, Costa Pinto, i les consideracions conclusives d'Andrian Lyttelton. Les altres

dues parts, en les quals està explícitament dividit el volum, serien la relativa al «*Fascism and the Social Sciences*» (tres textos), i la titulada «*New approaches*» (sis textos).

Com és lògic, les pàgines escrites per Payne, Costa Pinto i Lyttelton, responen tant a perspectives generals sobre l'estat dels estudis com a valoracions específiques sobre les contribucions del volum. En tots aquests textos s'apunta la pràctica impossibilitat d'assolir un consens complet entre els estudiosos, o la conveniència d'orientar-se vers la, més humil, cerca de noves i provisionals síntesis. Dificultats que es deriven de manera inexorable de la complexitat del mateix camp d'estudi, el feixisme, així com de la mateixa desigualtat dels enfocaments. Amb tot, i sense obviar carències i llacunes, s'apunta també l'existència de línies d'avanços, com per exemple la consideració generalitzada, en oposició a enfocaments anteriors, que cal prendre seriosament les idees i valors dels moviments feixistes, el seu caràcter autònom i d'agent de canvi. Una altra qüestió és si a les idees i valors se'ls vol qualificar, o no, d'ideologia, i a la voluntat de canvi, de revolució. La necessitat de trobar línies de síntesi entre els avenços de les perspectives cultural-polítiques en l'estudi del feixisme i les anàlisis de matriu «sociològica» constitueix un altre dels reptes pendents; com també hi hauria un clar èmfasi en el sentit d'assumir com un enfocament central la perspectiva comparada.

Si aquestes es podrien considerar les conclusions més valuoses d'una lectura de conjunt del volum, tal vegada cal assenyalar d'immediat que algunes de les seves contribucions no giren precisament al voltant de la cerca de les apuntades perspectives de síntesi. Això es veu amb claredat en els textos sobre «*Fascismo y ciencias sociales*». Així doncs, en el d'Stein U. Larsen, «*Decomposition and Recomposition of*

Theories: How to Arrive at Useful Ideas Explaining Fascism», el distanciament dels enfocaments culturals —o «culturalistes»— que condueix a un efectiu intent de descomposició de les teories no massa ben acompanyat, certament, d'un intent satisfactori alhora de recomposició d'aquestes. La reincidència en enfocaments de marcat caràcter sociologista al vell estil i la seva voluntat d'allunyar-se de l'«aproximació genètica», condueix a una sèrie de propostes de difícil comprensió, d'entre les quals sobresurt la necessitat que els estudiosos del feixisme es beneficiïn dels assoliments d'altres àrees d'estudi i l'enunciat d'una mena de macroprojecte de recerca, base d'una nova plataforma teòrica no clarament formulada.

Fins a cert punt, quelcom similar cal dir del text d'un altre sociòleg, Michel Dobry, «*Desperately Seeking 'Generic Fascism': Some Discordant Thought on the Academia Recycling of Indigenous Categories*», molt centrat en la tasca de sotmetre a una crítica sense embuts dos enfocaments relatius a l'estudi dels feixismes: la idea i la possibilitat d'una aproximació en termes de «feixisme genèric» i les tesis de la historiografia properes a la idea de la immunitat francesa. Aspectes que creu que estan profundament interrelacionats amb el paradigma classificatori, el qual pensaria el feixisme des del final, des dels resultats, caient en l'essencialisme i duent finalment a aïllar el feixisme d'altres moviments afins en el camp de la dreta antiliberal. Com alternativa a aquest tipus d'aproximacions, l'autor aposta, en la meua opinió de forma correcta, per la necessitat d'una perspectiva relacional, que permeti copsar el feixisme en la seva relació amb d'altres moviments que li són propers. Tanmateix, davant la manca d'uns pressupostos teòrics formulats «en positiu», l'autor sembla rel·lisçar cap a una mena de «relacionisme-

relativista» que podria derivar en un essencialisme alternatiu, aquell que tendiria a negar a priori l'existència de diferències significatives entre el feixisme i els altres moviments de la dreta antiliberal.

Si algú podria estar en el punt de mira de les crítiques a l'enfocament cultural del feixisme, aquest és Roger Griffin, ja que és aquest estudiós, juntament amb, entre d'altres, Emilio Gentile, qui d'una forma més sistemàtica l'ha desenvolupat; i, així ha estat, fins a la seva darrera aportació, consistent, com és sabut, en presentar el feixisme com una forma de modernisme polític. Per això, no sorprèn el seu text en el volum que comentem, «*Fascism and Culture: A Mosse-Centric Meta-Narrative (or how Fascist Studies Reinvented the Wheel)*». Aquesta és una aportació de la qual, s'estigui o no d'acord amb ella, és necessari subratllar la seva coherència. Es tracta d'un seguiment del desenvolupament de la tesi de la primacia de la cultura en el feixisme des que les aportacions de Mosse marcaren un gir copernicà al respecte. Coherent, com diem, en el resseguiment del desenvolupament d'aquesta aproximació, també en relació amb els seus crítics i els plantejaments alternatius. Griffin tendeix a presentar aquesta perspectiva com la més influent, fins i tot entre un bon nombre d'estudiosos que no la comparteixen completament. I és possible que estigui encertat en fer-ho. Amb tot, en aquesta reivindicació de la centralitat de la cultura feixista, Griffin no deixa d'oferir un punt feble als seus crítics quan conclou, donant la volta a la cèlebre frase de Horkheimer «*qui no vulgui parlar de capitalisme, que no parli de feixisme*», per assenyalar: «*qui no vulgui parlar de cultura, que no parli de feixisme*». Igualment podria dir-se, però, des del distanciament respecte a les velles tesis marxistes, que la cultura feixista es defineix també en la seva interlocució

amb la societat en la qual opera, i aquesta era, entre d'altres coses, capitalista.

Els capítols que segueixen, ja en la segona part de llibre, són, com apuntàvem, molt desiguals. De particular interès és el capítol de Kevin Passmore, «*Theories of Fascism: A Critique from the Perspective of Women's and Gender History*». Un text molt esclaridor, més enllà fins i tot d'allò que indica el seu títol, en tant que assenyalava el que hi havia de construcció de gènere en els «pares» de la sociologia i les aproximacions al voltant de la societat de masses. Partint d'això, l'autor assenyalarà de manera convincent el que la tesi de la religió política deu a aquests enfocaments; o, millor dit, algunes de les seves manifestacions, tota vegada que l'autor no qüestiona *in tutto* la validesa d'aquest enfocament. De la mateixa forma, hom pot constatar l'enriquiment que pels estudiosos del feixisme suposa la incorporació —gens marginal— de les perspectives pròpies dels estudis de gènere. Una vegada més, tanmateix, i com sol succeir amb freqüència, allò que constitueix una aportació necessària podria derivar vers una descomposició dels estudis i una renúncia a la teoria. Concloure, en efecte, subratllant que, possiblement, el que unificava els feixistes era només la seva decisió de pertànyer al feixisme, pot il·luminar certament una part del problema, malgrat que sigui, també probablement, a canvi d'enfosquir-ne el conjunt.

Centrat en l'anàlisi de la intrínseca complexitat de les relacions entre el feixisme i les esglésies, el text de John Pollard, «*Fascism and Religion*», té el mèrit d'articular, des d'una perspectiva comparada, els vells assoliments de la historiografia sobre les esmentades relacions, sobre l'atracció del feixisme per a sectors catòlics o sobre l'anomenat «clergue-feixisme», per exemple, amb les perspectives de la «sacralitza-

ció de la política», de les religions polítiques, desenvolupades per Emilio Gentile. D'aquesta forma, l'autor aconsegueix traçar un quadre que permet copsar l'esmentada complexitat del problema. Malgrat que previsiblement la seva acotació final quant a l'existència de quatre règims totalitaris a Europa —l'italià, l'alemany, el soviètic i el catolicisme romà— pot suscitar més d'una polèmica.

Situant-se clarament en una línia de diàleg amb Roger Griffin i els seus crítics, el capítol signat per Roger Eatwell, «*Ideology, Propaganda, Violence and the Rise of Fascism*», indaga en la varietat, més àmplia de la que és freqüentment assumida, de les fonts intel·lectuals de les quals es va nodrir el feixisme, en especial de les relacionades amb l'afirmació de la centralitat de la ideologia en el feixisme, però per a distanciar-se de Griffin en dos aspectes substancials. El primer, quan subratlla el caràcter sincrètic d'aquesta ideologia, un «remarcabilysincrètic mix»; i, el segon, quan situa la pertinença de considerar el feixisme com un moviment polític abans que cultural. Quelcom que, sens dubte, constitueix una senyal d'alerta respecte possibles derivacions reduccionistes de la perspectiva cultural; tot i que, una vegada més, el lector es pot preguntar sobre les raons d'aquestes percepcions que tendeixen a presentar allò polític i allò cultural com nocions alternatives. En aquest sentit, no està de més constatar l'escassa, per no dir la nul·la, presència de la perspectiva de les cultures polítiques en aquest text i en aquest volum. Potser, això sigui una mostra del que pot haver-hi d'embadaliment historiogràfic en el camp dels «fascistòlegs»

Els treballs de Giulia Albanese, «*Political Violence and Institutional Crisis in Internar Southern Europe*», i António Costa Pinto, «*Ruling Elites, Political Institutions and Decision-Making in Fascist-Era Dictatorships*:

Comparative Perspectives», assumeixen una perspectiva explícitament comparativa entre les diferents experiències. La d'Itàlia, Portugal i Espanya en els anys vint, en el primer cas. Les d'Itàlia, Alemanya i Portugal fins 1945, en el segon. Sent interessant pel que té d'indagació en algunes de les similituds i diferències entre els casos estudiats —malgrat que amb notables deficiències en allò que fa referència a l'Espanya dels anys vint—, el text d'Albanese finalment és resolt en una peculiar contraposició entre les diferents formes que van anar adquirint els llenguatges i les pràctiques en els països estudiats i la similitud, mai demostrada, de les seves autoritàries i repressives dictadures. El cas del text de Costa Pinto és diferent, enriquidor a l'hora de mostrar les diferents dinàmiques en el pla de les relacions entre el partit únic i els governs de les distintes experiències, per a constatar a partir d'aquest moment les dinàmiques, en alguns casos radicalment diferents, en el nivell de la institucionalització de les distintes dictadures. D'especial interès és també l'anàlisi comparada de la presència relativa dels membres del partit entre les elits ministerials dels diferents règims. Tanmateix, en aquest terreny es manifesta un relatiu biaix «sociologista» que sembla conduir a una relativa menysvaloració de la importància dels valors ideològics i polítics dels diferents partits estudiats. En aquest sentit, per exemple, parlar de la «supremacia» de la Falange, o d'aquesta com «*element dominant*», per més que es refereixi a la seva presència entre les elits polítiques, pot simplificar, més que esclarir, les dinàmiques de fons del règim franquista en els seus primers anys.

Finalment, el text d'Aristotle Kallis, «*Fascism, 'Licence' and Genocide: From the Chimera of Rebirth to the Authorization of Mass Murder*», constitueix un ambiciós intent, assolit en bona part, d'il·luminar els

diversos camins que condueixen a l'assassinat en massa. En particular per dos aspectes d'aquest problema: les propensions *eliminacionistes* presents en diferents nacionalismes abans del feixisme, o dels no feixistes quan aquest ja existia; i els perquès de la participació, moltes vegades entusiàstica, d'aquests sectors en els assassinats massius durant la Segona Guerra Mundial. El feixisme en ambdós aspectes es configura com un salt qualitatiu alhora que com l'element dinàmic central. En el primer d'ells, duent les prèvies nocions nacionalistes a l'extrem, com aquelles relatives a la consciència de la diferència i la por a «l'altre», així com, la més radicalitzada, consistent en aplicar esquemes de superioritat-inferioritat, percepció de perill i consideració d'eliminació de l'altre com un objectiu legítim. Sobre aquesta base, sostinguda encara en estat més o menys latent o relativament marginal, el feixisme hauria operat per a formular la utopia de la possibilitat de viure sense «els altres» i, finalment, per a legitimar una política efectiva d'eliminació violenta i, en darrera instància, el mateix genocidi. El feixisme, d'aquesta forma, per la seva pròpia configuració ideològica i política apareixeria com el cristal·litzador-radicalitzador de propulsions prèvies. Davant les dinàmiques de la guerra i la pròpia puixança de l'Alemanya nazi, molts agents nacionalistes, feixistes o no, de diferents països van poder passar, mitjançant, això sí, l'hegemonia continental nazi, de la «licència per odiar» a la «licència per matar». Es tracta, com apuntàvem, d'una proposta ambiciosa que, per això mateix, presentarà diversos flancs a la crítica, però que té, com a mínim, la virtut de presentar de forma convincent la complexa articulació de les dinàmiques feixistes amb aquelles d'altres que no ho eren. Ni que fos per col·laborar en el més terrorífic dels objectius.

En suma, com hem assenyalat des de bon principi en aquesta ressenya, el volum es presenta com summament desigual. Permet fer-se una idea, tot i que sigui parcial, sobre l' «On estem?» o de quin és l'estat actual dels estudis sobre el feixisme. Il·lustra, de la mateixa forma, sobre les dificultats d'assolir uns nivells mínims de consens satisfactori entre els estudiosos, encara que a través seu es pot rastrejar també l'existència de certs avenços al respecte. Al cap i a la fi, l'existència de diversos paradigmes, de diverses teories, sobre el feixisme no és en absolut una novetat. Alguns dels vells paradigmes van caure en el descrèdit, d'altres emergeixen amb major o menor força. Tal vegada caldria demanar això, que emergeixin i es formulin amb claredat. Tal vegada aquest llibre, en positiu i en negatiu, pot ajudar-nos a percebre millor aquestes necessitats i aquestes inquietuds.

Ismael Saz
Universitat de València

Michael Seidman: *The Victorious Counterrevolution. The Nationalist Effort in the Spanish Civil War*, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2011, 352 pp. Recent traducció en Michael Seidman: *La victoria nacional. La eficacia contrarrevolucionaria en la Guerra Civil*. Madrid: Alianza Ensayo, 2012, 424 pp.

En les últimes dècades, l'hispanista nord-americà Michael Seidman ha presentat algunes línies innovadores d'investigació sobre la Guerra Civil Espanyola. En els seus primers treballs, publicats a la dècada dels anys vuitanta, ja va qüestionar les interpretacions que posaven a les classes socials i a les seves lluites en el centre

de l'anàlisi, i va subratllar, pel contrari, les resistències individuals de molts treballadors davant la revolució col·lectivitzadora dels anarquistes a Barcelona.

En el seu llibre més conegut, *Republic of Egos: A Social History of the Spanish Civil War*, va consolidar l'enfocament basat en l'individualisme i l'estudi de l'esfera personal. La seva visió de la història d'aquells anys pretenia plantejar una alternativa als temes tractats per la majoria dels autors. La República, segons la seva conclusió, va perdre la guerra no a causa de polítiques internacionals o per la quantitat i la qualitat de l'ajut rebut, sinó perquè davant el que estava succeint en l'àrea franquista, molts dels seus ciutadans no mostraven cap compromís amb ella i es preocupaven més per la seva «pàtria petita», per les seves llars i famílies, que per «*entidades mayores como el Estado y la nación*». En aquest sentit, el títol en anglès, *Republic of Egos*, resumeix molt millor el seu enfocament que el més confús que es va escollir per a la seva edició en castellà: *A ras del suelo*.

En aquest nou llibre, *The Victorious Counterrevolution*, Seidman combina una vegada més l'aproximació individual i la història social «des de sota» per explicar l'«esforç nacionalista» que va donar la victòria al general Francisco Franco i al seu exèrcit. D'altra banda, no es tracta de situar simplement l'altre costat de la moneda d'aquella *Republic of Egos*, sinó de construir una anàlisi encara més ambiciosa a partir de la qual es compara l'èxit dels franquistes, el seu saber fer definitiu, amb el fracàs dels dos moviments contrarrevolucionaris més famosos del segle XX, que van perdre les seves guerres civils amb els revolucionaris: els «blancs» a Rússia i els nacionalistes a la Xina.

Amb la seva defensa ja coneguda de la història de material, «*las calorías son tan significativas como la cultura*» (p. 11), exami-

na les formes en què centenars de milers de petits i mitjans propietaris van valorar la protecció de la propietat que van fer els franquistes, en comparació amb la incapacitat dels «rojos» per protegir-la, les mesures econòmiques que van permetre el seu triomf i el renaixement de la religió. I malgrat que tot semblava funcionar molt bé sota la protecció divina, Seidman no oblida fer un repàs de les resistències individuals que també van trobar-se, el «desafío del Estado», en forma de violacions de controls de preus, robatoris o desercions del front de guerra.

Com ja va ver a *Republic of Egos*, insisteix en que l'anàlisi de la història política i diplomàtica, és a dir, en la major ajuda exterior rebuda pel bàndol franquista, no és suficient per explicar la seva victòria, i es deu prestar atenció també a allò que van fer els ciutadans per la seva causa en cadascuna de les zones en guerra. I la seva tesi és que els militars rebels van utilitzar el suport exterior de forma més eficaç que els altres moviments contrarevolucionaris del segle XX. El seu èxit no va estar en la quantitat d'ajuda rebuda, sinó en «*el excepcional rendimiento*» que la «dreta espanyola» va saber treure dels assumptes materials del dia a dia en la conducció de la guerra. En el bàndol franquista s'alimentaven molt bé, en el republicà molt malament, i això va afectar a la mateixa guerra i a la moral dels exèrcits enfrontats.

Seidman rastreja fins al darrer detall tots i cadascun d'aquests assumptes relacionats amb la vida material (el blat, els animals de feina, la caça, la pesca) i, en canvi, li dóna molta menys importància a les grans preguntes i respostes que ha donat la millor historiografia sobre les causes del cop d'Estat, la violència que va generar, la internacionalització del conflicte o l'evolució política d'ambdues zones. En realitat, ignora, o menysprea, obres bàsi-

ques que han aparegut al llarg dels darrers anys sobre la Falange, l'Església Catòlica, el clericalisme/anticlericalisme i el terror implantat pels militars, els catòlics i feixistes, temes fonamentals per explicar el que fou el «*nationalist effort*» durant la guerra. Està bé utilitzar el microscopi, l'èmfasi en allò personal, en l'individu, en el petit i menys articulat, però a condició de no oblidar el camí per on han arribat els principals avenços en el coneixement de la Guerra Civil.

Julián Casanova
Universidad de Zaragoza

Gabriele Ranzato: *La grande paura del 1936: Come la Spagna precipitò nella Guerra civile*, Roma-Bari: Editori Laterza, 2011, 321 pp.

Aquest treball segueix la línia d'investigació curiosa dels anteriors llibres de l'autor. Ranzato és crític amb l'elitisme de la dreta i les polítiques reaccionàries de l'Església, però alhora mostra els socialistes com els «*principals protagonistes*» dels atacs contra la democràcia i jutja les intrigues de Manuel Azaña com gairebé igual d'antidemocràtiques. Azaña estava disposat a usar pràcticament qualsevol mitjà per tal d'impedir el dret d'accedir al poder i es va mantenir passiu davant l'activitat revolucionària socialista. Ni l'esquerra ni la dreta es van comprometre amb els processos o amb els objectius democràtics. L'única possible excepció va ser el Partit Radical, la debilitat del qual era un reflex de la pròpia democràcia parlamentària a Espanya.

Després de la victòria del Front Popular el febrer de 1936 l'ordre públic es va deteriorar. Cap a mitjan març de 1936 Azaña, extraoficialment, es va preocupar

per la crema d'esglésies, els incendis de les seus de la dreta i els atacs no provocats a oficials militars. L'esquerra va restar importància a aquest tipus de violència o, simplement, la va justificar sota el nom d'«antifeixisme». Paradoxalment, *«donats els principis marxistes que la caracteritzen»*, molta de la historiografia espanyola ha neutralitzat l'èmfasi en aquestes múltiples manifestacions de lluita de classes.

L'antidemocràtica manipulació de l'esquerra dels resultats electorals del febrer de 1936 va ampliar, en el curt termini, la seva majoria parlamentària, però també va augmentar el recel de la dreta al complet, inclòs el minvant el nombre de moderats. Azaña va subestimar el risc d'un cop militar i va creure que el transferiment dels generals potencialment deslleials neutralitzaria qualsevol conspiració. Els governs del Front Popular eren més propensos a perseguir els responsables de la violència de la dreta que als militants d'esquerra que cometien actes similars.

Tot i que no s'hauria d'oblidar que una Església Catòlica inquisitorial va mantenir un monopoli durant centúries a moltes àrees de la vida espanyola, durant la primavera de 1936 l'anticlericalisme d'esquerres va anar molt més enllà de la separació d'Església i Estat. Alguns municipis van prohibir les tombes catòliques i diversos sepulcres van ser saquejats. Moltes comunitats, imprudentment, van prohibir les escoles catòliques. En aquest context, s'hauria de recordar que la Tercera República Francesa *«model per a un important nombre de líders republicans espanyols»*, va necessitar dues dècades a finals del segle XIX per a secularitzar l'educació pública francesa. Als líders del Front Popular, *«Azaña inclòs»*, no els va preocupar que les violacions de la llibertat de religió contribuïssin al creixement de la crispació d'un integrisme catòlic.

Cap al final del mes d'abril de 1936, prop de 100.000 camperols van prendre el control de més de 400.000 hectàrees que, a les acaballes de la guerra civil, ja eren probablement un milió. En canvi, al període 1931-33, només 6.000 camperols es van establir en 45.000 hectàrees. Els as-salariats van rebutjr treballar per menys de dotze pessetes al dia, sou que va arruïnar molts petits propietaris. Comparat amb el 1933, els salaris van augmentar aproximadament un 50 per cent. Molts propietaris van arribar a la conclusió que la revolució ja havia començat i, juntament amb els treballadors catòlics, van proveir la base social de la Falange. Hi va haver tantes vagues entre abril i juliol de 1936 com durant tot l'any 1931. En molts casos, els salaris i la jornada laboral dels treballadors eren d'un caire explotador intolerable, però en d'altres els sindicats van imposar unes peticions impossibles d'assumir. Aquesta prerevolució, que va continuar després del 19 de juliol, va refredar l'entusiasme per la República a les democràcies occidentals.

Els militars rebels, *«especialment el molt cautelós Franco»*, no haurien intentat un cop d'estat sense l'alineament extensiu i profund dels propietaris. El moment exacte del cop va estar molt influït per l'assassinat semioficial de Calvo Sotelo, el qual, no només va alentir la participació de Franco en el derrocament del règim republicà, sinó que també va desmoralitzar els republicans lleials a l'exèrcit. El crim impune va envalentonar més desesperadament els enemics del Govern.

La coalició del Front Popular no va comprendre la determinació i abast de la reacció que s'estava preparant. Azaña i Casares no van ser capaços d'aturar la conspiració, ja fos amb l'ús preferent del poder de l'Estat o amb l'ampliació de la coalició amb l'inclusió del centre i de la

dreta moderada. És possible que creguessin que qualsevol cop fracassaria, com va passar amb Sanjurjo el 1932. Com molts membres de la dreta, els polítics d'esquerra tenien la il·lusió d'una guerra curta, potser impulsats per la creença de la «inevitable» victòria del proletariat.

Aquesta adequada síntesi atribueix la caiguda de la Segona República no a la manipulació de la dreta a través de la por, sinó als polítics de l'esquerra, la incapacitat dels quals per defensar les persones i la propietat va crear un ambient terrible que va promoure la revolta militar i va donar als golpistes una base social i religiosa.

Michael Seidman
University of North Carolina

Fernando del Rey (director): *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Madrid: Tecnos, 2011, 675 pp.; Roberto Villa García: *El despertar de la democracia en España*, Madrid: Marcial Pons, 2011, 530 pp. + apèndix; Eduardo González Calleja: *Contrarrevolucionarios. Radicalización violenta de las derechas durante la Segunda República, 1931-1936*, Madrid: Alianza Editorial, 2011, 444 pp.

La dècada de 1930 ha estat objecte de noves aproximacions historiogràfiques. Tornar sobre la Segona República vol dir repensar el període que condensà, com assegura Fernando del Rey a la introducció de *Palabras como puños*, el gruix de les claus essencials que expliquen la contemporaneïtat espanyola. Però no només. Els processos que tenen lloc a Europa i al món entre 1914 i 1945 (les guerres mundials, l'esperança revolucionària, l'ascens i la derrota del feixisme) es comprenen millor des d'una visió més ajustada del que es

visqué a Espanya d'ençà del 14 d'abril de 1931. A més, per si no n'hi hagués prou, en els nostres dies, visitar el primer assaig de democràcia política a l'Estat resulta d'interès per capir —més enllà de les analogies simplistes amb què sovint es resol la qüestió— la Transició de mitjans de la dècada de 1970. Un procés, aquest darrer, que, ara mateix, està essent objecte també de reavaluació, històrica i política.

Els llibres que comentem no estan, en absolut, mancats de rigor i surten a la llum amb una decidida voluntat polèmica. Estem davant d'un exercici cooperatiu, el que donà lloc al volum dirigit per Rey, i enfront del resultat de dues tesis doctorals, la de Roberto Villa sobre les eleccions de la tardor de 1933 i la que va escriure, ja fa un cert temps, un dels historiadors que s'ha ocupat més sistemàticament i encertada, entre nosaltres, de la violència política: Eduardo González Calleja. No és irrellevant constatar que el primer d'ells ha estat vist com una empresa col·lectiva —cosa que és en el sentit més precís del terme— i com l'expressió d'una ofensiva premeditada, de caràcter revisionista —cosa que probablement sigui—, per tal de desacreditar l'episodi republicà. En la mateixa línia argumental s'acostuma a col·locar *La República en las urnas*. Mentre *Palabras* constata l'impacte de les retòriques de la intransigència pròpies del moment en la política espanyola de la dècada, Villa ens ofereix una perspectiva de més llarga durada retrocedint fins a l'època de les iniciatives liberals vuitcentistes per tal d'edificar un sistema representatiu, les limitacions i els èxits assolits en aquella empresa. I, sobre aquest exercici retrospectiu estudia, amb una gran acumulació de notícies, les irregularitats —i també les actuacions ajustades a llei— viscudes durant el procés electoral indicat i en els moments immediatament posteriors.

L'opció analítica és nítida en tots els casos. Després d'un estudi introductor i en què se'ns situa davant el moment històric i davant l'historiogràfic —la conjuntura de la brutalització de la política, una opció per les explicacions culturals que posa l'èmfasi en la manca d'estimació, per totes bandes, pel valor intrínsec del pluralisme—, *Palabras* segueix amb un conjunt treballs que recorren, des dels llibertaris al primer feixisme hispànic, tots els matisos presents en matèria de cultures polítiques; també altres veus presents en l'espai públic, dels intel·lectuals a les forces d'ordre públic. Les impugnacions internes a les veus moderades, presents a l'interior de cadascuna d'aquelles cultures, el desbordament dels elements gradualistes i l'èxit de les actituds i les propostes confrontacionals són descrites amb precisió. *La República en las urnas*, al seu torn, s'ocupa d'analitzar amb cura la campanya electoral de la tardor de 1933; de les eleccions, en definitiva, que acabaren amb la majoria republicana reformista i socialista construïda la primavera-estiu de 1931 i facilitaren la reparició, en seu parlamentària de la dreta accidentalista i de la decididament antirrepublicana. Probablement, el llibre personal de González Calleja presenta un altre caire: el de l'estudi dels processos que alteren, modifiquen i acaben concretant les noves modalitats argumentals i de combat, violent, de les forces que s'oposen a l'avenç del reformisme republicà, dels contrarrevolucionaris.

La qüestió central, allò que es troba al darrera dels recels i dels entusiasmes, sembla ser el fet que unes perspectives analítiques d'aquesta mena posen en evidència que el règim no hauria estat la suposada democràcia modèlica assetjada per uns enemics mancats de pietat sinó una modalitat sectària de trànsit del liberalisme a la democràcia representativa, un episo-

di en què el marc institucional es posà al servei d'un programa polític de part: inequívocament esquerrà. Bé. El pressupòsit en què una i altra mirada, l'entusiasta i la denigratòria, semblen coincidir seria en que hi ha models purs de democràcia, experiències històriques en què es registren formes institucionals neutres i actors predisposats a acceptar alternances i renúncies en profit de l'assentament d'un marc normatiu de resolució de conflictes i interessos. Democràcies situades, en definitiva, per sobre de les experiències empíriques de construcció de democràcia; experiències sempre tortuoses, brutes. Al capdavant, les democràcies posteriors a 1945 no reprendrien el fil suposadament abandonat en començar el parèntesi 1914, sinó quelcom de genuïnament novell (vegeu Jan-Werner Müller, *Contesting Democracy. Political Ideas in Twentieth-Century Europe*, Yale University Press, 2011).

Doncs bé, el sòcol al·ludit sembla desconèixer, a voltes, que les paraules, més o menys extemporànies, d'Àngel Galarza en les quals s'afirma en seu parlamentària que, en república, els paràsits han de quedar exclosos dels beneficis de la condició ciutadana encaixen perfectament amb tres característiques d'època i de llarga durada. A l'alçada de 1931 feia gairebé un segle que en el republicanisme s'ambicionava no només un ordre polític nou sinó un ordre social just; un ordre en què el poble menut, el quart estat o com vulgui que es digui passés a la direcció dels afers nacionals en detriment de les sangoneres que l'haurien retingut en les seves mans —la imatge és d'època—; un ordre en el qual es corregissin les lògiques d'exclusió i les pràctiques de dominació pròpies de la societat liberal, de l'economia industrial capitalista, de les erosions patides per les fórmules comunals de titularitat de la terra, de les hegemònies culturals

del catolicisme, de les formes centralitzades i unitàries de gestió del poder... No és l'única variant republicana, cert. Conviu amb una altra d'arrel liberal i molt més neutra pel que fa a les implicacions socials que hauria de tenir una democràcia representativa; però existeix, hi és. Es vol, a més, participativa. I aquesta seria la segona de les claus explicatives que tendeix a ometre's: els anys trenta del segle XX foren temps d'una intensa conflictivitat social i ideològica, foren moments de politització dura, foren mesos en què els conflictes de classe i les confrontacions per l'hegemonia cultural s'expressaren amb tota cruesa. Probablement amb una cruesa similar a la registrada en moments anteriors però, per uns moments, amb una expectativa de desenllaç inversa. Perdre unes eleccions no era només renunciar a un escó o altre; era posar en risc el projecte de reforma o, si ho prefereixen, de revolució republicana; és, en republicà —en el sentit radical i ample del terme, benjaminià—, permetre que vencin, altra vegada, els qui no han deixat de vèncer. Tret d'un 14 d'abril. De la mateixa manera que per als elements arraulits aquell dia, com mostra esplèndidament González Calleja, la recuperació del paper directiu passà per la conspiració, per la cooperació amb el feixisme italià, per la mobilització dels desplaçats i amenaçats, per la dialèctica de les pistoles i l'estratègia de la tensió contra les majories republicanes socialistes o les que el febrer de 1936 triomfaren aplegades en l'inèdit frontpopulisme.

L'abril de 1930, a València, Niceto Alcalá Zamora, veterà liberal dinàstic, anunciava a l'auditori aplegat al Teatre Apol·lo que s'havia passat amb armes i bagatges al camp de la República. En fer-ho assumia que aquesta seria «cada día más avanzada y en definitiva radical porque ese es el curso de la vida». L'agenda de la justícia social, i

d'altres, era, a Espanya, peremptòria. Ara bé, calia, deia, que els elements conservadors, entre els qui se situava, aportessin prudència; evitessin que les urgències s'imposessin. El rerefons de les expectatives i de les temences era clar i no exigeix glosses o aclariments: «Una República convulsiva, epiléptica, llena de entusiasmo, de idealidad, falta de razón, no asumo la responsabilidad de un Kerensky para implantarla en mi Patria». En aquestes paraules es conté, probablement, la tercera de les característiques del moment. La República neix, i és expressió, en un marc europeu de guerra civil, o de *brutalització* política, si ho prefereixen. I n'és una de les manifestacions del combat que ateny dimensions planetàries. L'Espanya republicana no en restà al marge. Es tractava, però, d'un combat que anava molt més enllà de la «qualitat» de la democràcia. Preocupació, sembla, de la historiografia cultural en els nostres temps. No és gens clar que fos la qüestió del moment.

Àngel Duarte
Universitat de Girona

Francesc Veiga: *La fábrica de las fronteras: guerras de secesión yugoslavas, 1991-2001*. Madrid: Alianza Editorial, 2011, 388 pp., 23 pp. de lám. : map. col.

Ara fa poc més de vint anys començà a enderrocar-se el «pont» (I. Andric) que havia mantingut units els pobles iugoslavs dins d'un mateix Estat. La desintegració de Iugoslàvia i les cinc guerres que, fins ara, l'han acompanyada, han generat un considerable volum d'obres que s'interroguen sobre les seves causes i que proporcionen explicacions d'allò més contraposat (vegeu, per exemple, el recent estat de la

qüestió de S.P.Ramet). Els interrogants essencials que han guiat les recerques dels especialistes són: Per què s'ensorrà l'antiga Iugoslàvia? Per què la sortida del «comunisme» va ser tan diferent en el cas de Iugoslàvia a les de tants d'altres indrets (estats bàltics, Ucraïna ...)? Per què la divisió de l'antic Estat federal va generar cinc guerres —quatre de les quals d'una extraordinària virulència— mentre que en altres casos (per exemple, Txecoslovàquia) es va produir de manera incruenta? On rau la diferència, la «singularitat», iugoslava?

F.Veiga, especialista en història immediata i un gran coneixedor de la història i de la realitat actual dels Balcans, porta anys investigant sobre la lògica del procés històric dins del qual s'esdevingueren les guerres de secessió iugoslaves. En els seus llibres anteriors [*Els Balcans, la desfeta d'un somni*, 1993; *La trampa balcànica. Una crisi europea de fin de siglo*, 1995], considerava que la destrucció de Iugoslàvia fou el producte de molts factors combinats, però, entre aquests i sense menysprear la incidència dels factors «externs» (intervencions de les grans potències occidentals), prioritzava els d'ordre intern, de naturalesa socioeconòmica, que havien començat a operar a les acaballes de la Segona Guerra Mundial. En aquesta obra, l'historiador mira el passat des de la perspectiva actual i, conscient que el coneixement històric és provisional i incomplet, considera que l'evolució dels processos conflictius i l'aparició de nova informació, documents, testimoniatges, etc., han posat de manifest aspectes diversos de les guerres iugoslaves que no havien estat considerats prou rellevants i obliguen a qüestionar moltes de les construccions teòriques, els marcs interpretatius i la història canònica, construïda amb finalitats polítiques. En conseqüència, creu que cal reinterpretar per fer progressar de manera indiscutible el

coneixement de la realitat històrica estudiada. El seu treball —que complementa i actualitza els anteriors— ens ajuda a entendre que la seqüència causal subjacent als fets era molt més complexa i, per tant, més interessant.

Quin és el valor afegit del llibre? Què ens aporta de nou? Veiga afegeix un interrogant més als abans assenyalats: a qui va beneficiar la desintegració? Cercant una resposta pertinent, primer, diferencia les causes que portaren a l'esclat inicial de la Federació de les que concorregueren al llarg dels conflictes armats que seguiren i, segon, s'esforça per entendre les cinc guerres iugoslaves com un tot articulat per un conjunt de relacions transversals, d'entre les quals destaca el protagonisme internacional, el pes decisiu que tenien les ambicions i els manejos de les grans potències a la zona. L'autor adverteix, però, que seria un error fer dependre aquests conflictes de les «pressions exclusivament externes». Els factors interns, les causes estructurals, la responsabilitat històrica de les diferents poblacions —enfrontaments històrics— i dels líders polítics iugoslaus [de tots i no només de S.Miloševi, com molt bé ja havia denunciat a *Slobo. Una biografia no autoritzada de Miloševi*] són molt importants. Però, també ho són els factors catalitzadors, com la disponibilitat massiva d'armes, i els conjunturals, imbricats en el context internacional, que segueix a la fi de la Guerra Freda, entre 1991 i 2001: les responsabilitats d'Alemanya, primer, i de la Unió Europea, dels Estats Units, de l'OTAN i de l'ONU, després. Aquestes pressions internacionals també s'han de tenir en compte a l'hora d'explicar les calamitats que patiren les poblacions iugoslaves durant aquests deu anys. Una responsabilitat que culminà en la política d'intervenció a les guerres que no tan sols va ser innecessària, sinó que, a més,

ha resultat un fracàs absolut, segons el parer de l'autor.

En definitiva, no cal dubtar que ens trobem davant d'un llibre imprescindible, no tan sols sobre la història recent de l'antiga Iugoslàvia i de les guerres que han acompanyat el procés de la seva desintegració, sinó, també, sobre la geopolítica mundial posterior a la fi de l'enfrontament bipolar i sobre els conflictes armats i les guerres actuals. Una obra que proporciona uns excel·lents recursos cartogràfics, que combina un plantejament intel·ligent i suggerent, una metodologia rigorosa, amb un estil elegant i unes conclusions força provocatives, inquietants i perturbadores, especialment sobre la naturalesa del nou ordre internacional i les intervencions de les grans potències occidentals, aspectes que ha analitzat més a fons en altres treballs, com *El desequilibrio como orden. Una historia de la posguerra fría, 1990-2008* i *El retorno de Eurasia, 1991-2011*.

Jaume Suau i Puig
Universitat de Barcelona

Mercedes Cabrera: *Juan March (1880-1962)*, Madrid: Marcial Pons, 2011, 448 pp.

Aquesta nova biografia de Juan March Ordinas destaca per quatre trets. Primer, l'objecte del treball és significatiu: un empresari d'indiscutible èxit en àmbits aparentment tan diversos com l'immobiliari, el contraban, les finances, la navegació o les indústries de la segona revolució tecnològica. Segon, la recerca utilitza intensivament noves fonts, sobretot administratives, aportant nova llum a una de les figures més controvertides de la història espanyola del segle XX. Tercer, la imatge de l'home de negocis mallorquí és la d'una figura amb

més matisos que en treballs anterior. Per últim, la recerca confirma que bona parts dels polítics, membres dels cossos de l'estat i, fins i tot, intel·lectuals espanyols de primera fila, antecessors dels qui l'autora ha pogut conèixer en el Consell de Ministres, han estat força fàcils de comprar.

Els anys formatius de March, de sobrenom en *Verga*, seran força típics de molts capitans d'indústria. Aviat restà orfe de mare (set anys). Fou expulsat de l'escola (internat d'Inca, del què l'autora no dóna gaires senyets). Treballà ben jove en el negoci familiar (comprant porcs mallorquins i comercialitzant-los a Barcelona i València). Robà el propi pare (amb setze anys). Arriscà d'hora en els negocis (conserva de l'albercoc). I sobretot... feu un bon casament (el 1905, amb na Leonor Servera, filla de capitalista amb interessos a l'exportadora *La Palmera*, l'elèctrica *Hijos de Servera y Melis* i el *Banco Popular de Manacor*). En aquesta part l'autora beu dels treballs de Ferrer i Monjo, i explota l'arxiu de la família Qués, companya destacada dels primers negocis dels March.

Mercès al matrimoni amb Leonor, en *Verga* aconseguí casa pròpia a Santa Margarida i el suport (capital i experiència) del sogre. Hi començà a prestar diner. També intensificà l'activitat familiar de compra i revenda de terres a parcers, finançada per la pròpia banca. De transportar porcs als grans ports, passà a portar-hi tabac (aprofitant l'experiència dels Qués. Durant el primer decenni del Nou-cents, adquirí fàbriques de tabac a Oran i Argel. Els llibres de comptabilitat de *March Hermanos* reflecteixen pagaments regulars a carrabiners, guàrdies civils i agents diversos qui, o bé fent la vista grossa o participant activament en el negoci, inundaren el llevant peninsular de tabac de contraban, trencant el monopoli de l'*Arrendataria de Tabacos*.

Cap a 1910 els negocis de March feren un nou salt d'escala en aconseguir la

concessió de l'arrendament de tabac en el Marroc espanyol. També volgué obtenir el monopoli per a Ceuta i Melilla, amb consum major. Això el portà a donar suport als liberals de Santiago Alba, contra els conservadors de Manuel Allendesalazar, qui estimà que el frau del contraban de tabac en un 30 per cent dels ingressos tributaris potencials. Durant 1916 fou malferit al Grao de València, Rafael Garau, de qui, posteriorment, apareixerien cartes d'adulteri amb Leonor. Aquest assassinat, que ocupà un paper destacat en l'obra clàssica de Benavides, generà plets recorrents, que anirien esquitxant la trajectòria vital d'en Verga i que l'ex-ministra de Rodríguez Zapatero il·lumina al llarg del llibre gràcies a la documentació judicial rescatada d'arxius com l'*Histórico Nacional*.

Per a Cabrera, estem davant d'un capitalista modern. Durant la Gran Guerra, les operacions d'en Verga assoliran noves fites, abastant des del tràfic d'armes a l'exportació d'aliments o la importació de carbó. Les evidències del llibre tendeixen a confirmar la hipòtesi de Dixon, sobre el suport privilegiat de March als britànics (Gibraltar era una de llurs bases tradicionals), però sense fer fàstics a comerciar amb francesos i alemanys. March passà de controlar navilieres locals (*La Isleña* o la *Marítima de Maón*) a impulsar un projecte de més gran abast, la *Transmediterránea*.

El projecte de la refinaria de Porto Pi, que apuntava a la fabricació de fertilitzants i derivats petrolers, suposava l'aposta decidida d'en Verga per les tecnologies de la segona revolució industrial i l'enfrontà amb les elits més conservadores de Mallorca. March feu intenses campanyes, des del periòdic *El Día*, davant del qual situà l'antic militant de la Lliga, Estelrich. La seva xarxa, trenada des d'anys, el portà al control absolut de l'illa: va treure més vots que el propi Antonio Maura a les eleccions de 1923.

Malgrat que la Dictadura de Primo de Rivera provocà l'exili d'un dels estadistes més propers a March, Alba, en Verga aconseguí recol·locar-se a primera línia dels negocis del moment. Desfermà una campanya contra el director de la *Arrendataria*, Bastos, i aconseguí, finalment, la concessió del monopoli a Ceuta i Melilla (recolzant Primo des dels periòdics *Informaciones*, *La Libertad* i *La Correspondencia Militar*). També finançà la construcció de la *Casa del Pueblo* de Palma de Mallorca. Comptà amb l'agraïment públic d'Alomar, de la USC.

La Segona República l'empresonà i feu virar la tradicional posició ambivalent d'en Verga. Cabera confirma que March excel·lí entre els suports del cop militar de juliol de 1936 (començant pel *Dragon Rapide* i el transport de tropes amb la *Transmediterránea*). Novament March prioritzà el vincle anglès, sense deixar de negociar amb alemanys i italians. Durant 1939-45, el trobem en funció delicada, encarregant-se de pagar als militars integrants de la xarxa de Cavallers de Sant Jordi. Aranda, Galaraza, Kindelán i altres, cobraren d'Anglaterra via March, per a evitar l'entrada en guerra. El financer mallorquí hauria jugat a fons la carta de Don Juan. Finalment, l'autora confirma la recerca de Rafael Alcalde, subratllant l'aliança amb Suanzes contra el binomi Carceller-Ventosa per a controlar la *Barcelona Traction* i trencar amb els *arreglos* típics de la companyia, que havien estat força lesius per als tenidors d'obligacions. Les evidències presentades provenen ara d'arxius tan variats com els del Banc d'Espanya, *Foreign Office* o Suanzes.

Jordi Catalan
Universitat de Barcelona

Ferran Archilés: *Una singularitat amarga. Joan Fuster i el relat de la identitat valenciana*, Catarroja-Barcelona: Afers, 2012, 430 pp.

Aquesta obra del professor Archilés, de la Universitat de València, te per origen la tesi doctoral que dedicà a la revisió de la trajectòria intel·lectual i política de Joan Fuster, en base a l'anàlisi, fonamentalment, de la seva obra escrita sobre la qüestió nacional, intentant destacar-ne els valors però sense amargar-ne les contradiccions i les insuficiències. En aquest sentit ja podem avançar que el llibre d'Archilés no deixa indiferent: ell mateix ho afirmarà a la conclusió dient que la funció de l'historiador és la d'esperonar sense descans, i de fer-ho, seguint la petja valenciana del propi Fuster, amb ràbia. Archilés fa un relat de la reflexió sobre la identitat valenciana en els darrers seixanta anys, situa Fuster en el lloc destacadíssim que li correspon i projecta cap el futur el que qualifica de «metarrelat» fusterià, l'únic en presència durant molt temps però progressivament desbordat per la proliferació de discursos i per la inqüestionable complexitat de la realitat valenciana.

Com és lògic, el centre d'atenció és l'anàlisi de *Nosaltres, els valencians* (1962), un dels grans relats de fons històric de la postguerra, d'una força d'impacte enorme quan es presentava com l'antídote enfront de la gran quantitat de mentides bastides per la cultura oficial franquista sobre la identitat valenciana. Així, la reflexió de Fuster va engrescar a la generació jove de la València de la postguerra; però va interessar igualment a la Catalunya anti-franquista, quan va afirmar la unitat nacional de la llengua catalana, va exaltar la Catalunya model i li va recordar que no podia fer política nacional sense comptar amb València i, més enllà, amb l'horitzó dels Països Catalans.

El llibre de Joan Fuster l'hem de considerar (i així ho fa el llibre que ara comentem) com una de les grans reflexions fetes a l'espai català de la postguerra i que tenien per objecte reflexionar sobre la identitat diferencial després i en relació a la gran desfeta de 1939; no era fàcil, donat que en aquests exàmens de consciència era compromès exaltar unes realitats nacionals derrotades a les que es podia endossar part de la responsabilitat de l'ensulsiada (Ferran Valls i Taberner en fou un exemple nefast i extrem). Al costat del llibre de Fuster hi hem de considerar les conegudes aportacions de Josep Ferrater Mora, *Les formes de vida catalana* (1944), tot i presentar una menor vertebració històrica que les altres; la de Jaume Vicens Vives, *Notícia de Catalunya* (1954), amb la que Fuster va dialogar especialment; sense oblidar les menys conegudes del comunista valencià Emili Gómez Nadal i el seu *El País Valencià i els altres* (1972), més radical que Fuster en considerar València una regió de la nacionalitat catalana; i la del capellà conservador de Berga, Josep Armengou i la seva *Justificació de Catalunya* (1955, encara que la primera edició comercial és de 1979).

Archilés dissectiona el pensament fusterià amb un mètode que podem considerar modèlic de les noves aportacions de la història cultural i dels estudis sobre el nacionalisme; en valora la seva adaptació a les circumstàncies culturals, polítiques i acadèmiques del món valencià de la postguerra, així com la solidesa dels seus arguments destinats a identificar «l'anomalia» valenciana i a postular un nacionalisme definit per la llengua catalana comuna i per la seva vocació modernitzadora (que identifica amb l'acció de la burgesia industrial). Tot i la seva permanent reticència a militar políticament, Fuster va veure créixer la seva influència entre l'oposició antifranquista (a la qui donà un caire va-

lencianista nacional que li mancava) i va tenir certes esperances de que la seva concepció nacional modernitzadora arribés a bon port amb la Transició. El resultat d'aquesta consolidació de la democràcia, però, i els creixents atacs que va patir, el varen sumir en un creixent aïllament, en una mena d'exili interior que presidí els darrers anys de la seva vida.

Dèiem més amunt que el llibre de Ferran Archilés no deixa indiferent. Efectivament, des d'una postura nacional i profundament crítica amb la situació actual en la que s'ha imposat un Partit Popular immobilitista respecte les tradicions, que entén la modernitat en forma d'especulació neoliberal i que utilitza la llengua només com a estratègia anti catalana, l'autor analitza les limitacions del programa fusterià. Archilés retreu la seva excessiva confiança en les continuïtats nacionals i l'haver-se mantingut de forma inalterable en la visió de l'anomalia valenciana. En contra del que pensava Fuster, l'economia agroexportadora s'ha demostrat com un factor desencadenant de la modernització valenciana, diu l'autor, i es lamenta que les elits fusterianes no hagin marcat el tremp del país, mancades d'arrelament social, i que el tant criticat regionalisme s'hagi convertit al capdavant en el vehicle de la valencianitat compatible amb el sentiment nacional espanyol.

Considero el llibre de Ferran Archilés un excel·lent exercici d'historiador cultural, lluitant en tot moment entre les seves conviccions nacionalistes de present i l'obligació que sent com a professional de narrar la dinàmica d'una realitat que tant el desagrada.

Jordi Casassas Ymbert
Universitat de Barcelona

Antonio Cañellas Más: *Laureano López Rodó. Biografía Política de un Ministro de Franco. (1920-2000)*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, 390 pp.

Tal com ja s'apunta al pròleg d'aquest llibre, existeix un rellevant buit historiogràfic en relació amb el coneixement de la configuració i evolució de la dreta espanyola al llarg dels anys de vigència del règim franquista. Sembla com si el caràcter abrasiu en el camp ideològic de la dictadura (una mera ficció) remetés únicament a esgranar en forma de lletania somera les principals famílies polítiques que configuraven la realitat política d'aquell moment. El terreny d'aquest llibre és —en efecte— poc explorat, i en ell Antonio Cañellas ja havia desgranat la seva saviesa a través de diferents articles i col·laboracions en obres col·lectives, que el situaven com una autoritat en aquesta temàtica emergent.

Aquest buit abans referit, potser que hagi estat inclòs esperonat per la pròpia dreta espanyola, d'ençà 1975, com un element més per establir la frontera, clarament limitada, entre els propis «fonaments constitucionals» contemporanis i els antecedents tradicionalistes als quals també estigué vinculada. Aquestes «prudències tremoloses» són mostra d'una inseguretat política, l'anàlisi de la qual també seria de summe interès. Tanmateix, l'abordar els antecedents ideològics de la dreta en el si de la dictadura s'erigeix com un factor essencial per a comprendre, no solament elements claus de devenir polític del nostre país en la llarga durada, sinó alhora com un factor, si hi cap, més rellevant —per la seva importància com requisit—, com és la pròpia disposició dels elements més dinàmics dins del règim —que prefiguren línies d'evolució possibles clarament definides— predisposats a liquidar aquell

sistema a favor d'un model democràtic, aleshores encara per definir.

Des d'aquesta perspectiva, la rellevància de l'estudi d'Antonio Cañellas és ineludible, ja que marca —per temàtica i per metodologia— el camí per allò que hauria d'ésser un corpus historiogràfic d'estudis centrats en les anàlisis de les principals figures polítiques del Franquisme, en la mesura en que estigueren vinculades als sectors més dinàmics del règim; aquells que suposaren un element de llimadura per tal d'erigir una opció de govern liberal-conservador a l'era democràtica. El traspàs, aquest mateix any, d'un personatge en aquest context de la rellevància de Manuel Fraga, marca línies de desenvolupament a les aportacions de l'estudi que ens ocupa.

El treball del professor Antonio Cañellas no defrauda, en tant que respon amb escreix als seus objectius, i a aquells vinculats a l'orientació que adopta, desenvolupant un noble exercici de biografia política. En aquest treball es cobreixen les principals influències ideològiques que van definir la peripècia de Laureano López Rodó. Des del seu *tradicionalisme* primigeni, fins la seva obertura a corrents internacionals que, malgrat que aparentment estiguessin delimitades en origen a un pla econòmic, *tecnocràtic*, sens dubte, marcaren un abans i un després en la projecció ideològica del protagonista i del seus pares polítics, digna d'un estudi monogràfic. En relació amb aquesta realitat, resulten especialment substancials les reflexions de l'autor sobre la influència en López Rodó del model salazarista. Relació que ha estat, una vegada més, descuidada per la historiografia, tant en el referent a la relació diplomàtica entre ambdós països, com en el que té relació amb les afinitats i diferències d'ambdós models de configuració política.

Ens trobem, en definitiva, amb un llibre sens dubte brillant que marca un camí a seguir per a investigacions futures sobre aquesta matèria, aspecte en el que caldria esperar molt de les contribucions del propi Cañellas, no solament pel valor d'aquesta obra que ressenyem, sinó per estar també imbricat en una institució, la Universidad de Navarra, que custodia arxius essencials sobre el període i els seus protagonistes.

Cañellas es mostra al llarg de tot el seu estudi meticulós, però també comprensiu amb el personatge. El llibre és, en efecte, com el seu propi títol declara, una biografia política, gènere que l'autor coneix i manega amb destresa. Hom pot preguntar-se, en tot cas, per la pertinença d'incorporar a les reflexions de l'autor un major pes a l'equació personal d'en López Rodó, als elements més *humans* —diguem que fins i tot afectius— de la peripècia del personatge; aspectes, sens dubte, també rellevants per a comprendre la configuració del seu posicionament ideològic, i fonamentals per aprehendre al personatge en sí mateix, en tota la seva extensió.

Emilio Sáenz-Francés San Baldomero
Universidad Pontificia Comillas

Julián Casanova: *Europa contra Europa, 1945-1945*, Barcelona: Crítica, 2011, 258 pp.

La historiografia espanyola no és massa procliu a produir síntesis històriques que tractin de la història europea en el seu conjunt. Les editorials tradueixen de forma abundant treballs d'aquest tipus, però publiquen molt poques obres escrites per acadèmics espanyols. La història internacional, la història comparada o, simple-

ment, la història general no és un gènere molt conreat, menys encara entre els nostres contemporaneistes, si exceptuem els manuals fets amb materials de reciclatge i destinats exclusivament al mercat universitari. Solament per això, ja és destacable l'esforç de Julián Casanova en oferir una síntesi condensada sobre un període tan complex, amb intencions divulgatives però sense renunciar al rigor històric, evitant tant l'exercici assagístic merament interpretatiu com l'encotillament dels manuals per a estudiants d'història.

Aquest repte és resolt recurrent a una fórmula que ha demostrat la seva eficàcia i que té magnífics practicants en la tradició historiogràfica britànica: la narració històrica entretinguda alhora que ben informada. Els ingredients són: una exposició d'esdeveniments connectada als fets, en la qual s'intercalen comentaris interpretatius i observacions prou esclaridores; una atenció preferent als personatges que ocupen el primer pla de l'escena, completada amb l'anàlisi de les circumstàncies que expliquen el succeït; una dosificació de la informació que recull les dades imprescindibles sense aclaparar el lector amb detalls; i, finalment, una descripció àgil que mai resulta prolixa. Aquesta fórmula la maneja el professor Casanova amb força encert per fer la lectura amena i l'explicació accessible a qualsevol lector que no disposi d'una cultura històrica prèvia.

L'obra no pretén ser original en la seva interpretació global del període, ni oferir noves claus interpretatives dels grans processos de la història europea d'aquestes dècades. Solament pretén oferir una síntesi d'aquest període accessible a un públic mitjà a partir de les obres de referència més conegudes. No és casualitat que l'origen del llibre parteixi d'una sèrie de cursos sobre història d'Europa que l'autor va impartir a universitats nord-americanes

per alumnes no necessàriament familiaritzats amb els detalls de la història d'aquest continent. L'interès que suscita el llibre per al públic general està assegurat, però no tant pel que fa als historiadors, que no trobaran en ell res que no hagi estat ja desenvolupat, amb major detall i profunditat, pels especialistes de cada tema tractat.

El llibre, com era d'esperar, a l'estar inspirat en la tradició narrativa britànica, no es sustenta en una tesi explícita o en una explicació global del període sostinguda en teories més o menys sofisticades. No té l'ambició teòrica que pogués fer enrere el possible lector no especialista; ni conté debats historiogràfics, ni ostentacions interpretatives. Tampoc té un aparell crític, ni notes, i la bibliografia es redueix a un comentari final de les obres en les quals s'ha inspirat l'autor per armar la seva síntesi. L'estructura no té la sistematització que se sol trobar en la historiografia francesa, ni l'ordre demostratiu i l'argumentació interpretativa de la historiografia nord-americana. Això no vol dir, per altra banda, que el llibre no estigui inspirat en algunes idees força sobre allò que és important destacar i el que pot ser obviat. L'opció per una estructura narrativa, simplement, no deixa veure la delimitació arbitrària que es fa de la trama tractada, i tendeix a ocultar el punt de vista escollit pel narrador. O millor dit, en aquesta obra s'utilitza el socorredor recurs del narrador omniscient, capaç d'ordenar i exposar de forma coherent successos molt complexos mitjançant una selecció no justificada del que és o no és rellevant, i amb sucintes interpretacions que no estan sotmeses a qüestió.

El llibre es basa en l'idea segons la qual entre les dues guerres mundials no va haver-hi una veritable pau a Europa, i que durant aquells vint anys es va viure en una crisi permanent. És la tesi, sostin-

guda per alguns historiadors, de la «guerra de trenta anys» del segle XX, tot i que l'autor prefereix utilitzar l'expressió «*crisis de los veinte años*» que va ser utilitzada per Edward H. Carr per titular el seu famós llibre publicat el 1939 —però Carr es referia únicament a la crisi del sistema polític internacional—. Aquesta interpretació la desenvolupa l'autor en el capítol I, en el qual traça una visió força catastrofista del període en el seu conjunt: ensulsiada del vell ordre —que de vegades anomena Antic Règim—, cultura de l'enfrontament, lluites intergeneracionals, crisi social i econòmica, armamentisme i preparatius bèl·lics, per finalitzar caracteritzant la conjuntura com una permanent «guerra civil europea». Amb prou feines hi ha menció d'algun avenç positiu: la modernització de la vida de les ciutats, els progressos de les comunicacions, els avenços científics o els avenços de la cultura de masses. Fer una panoràmica de tot un continent i d'un període tan complex sempre és difícil, per això l'efecte de la selecció dels elements significatius que es retenen és tan important. Des d'una visió menys pessimista, es podrien haver destacat les utopies de la pau universal i la cooperació internacional que va encoratjar la Societat de Nacions, els acords assolits en la segona meitat dels anys vint, des dels tractats de Locarno fins al projecte de la federació europea, passant pel pacte Briand-Kellogg que declarava fora de la llei el recurs a la guerra. Si projectem cap a enrere les tensions internacionals i els cops de força dels anys trenta, tot el període resta enfosquit; això, però, no hauria de fer-nos oblidar les esperances i il·lusions amb les quals va començar la primera postguerra. No menys encoratjadora fou l'explosió artística de les avantguardes, la llibertat creativa en el pensament, la mobilització política d'amplis sectors de la població fins llavors ex-

clusos de l'espai públic o el gran salt cap a la modernitat de les societats europees en el seu conjunt. Tot això va produir-se també, juntament amb les crisis econòmiques i socials.

Per tal d'accentuar aquella imatge sinistra de l'Europa d'aquell moment, en el títol del llibre es fixen unes dates que abasten els dos conflictes mundials, quan en realitat ni la Primera ni la Segona Guerra Mundial són objecte d'anàlisi. Es tracta, més aviat, de les conseqüències de la primera i dels preparatius de la segona, amb la qual cosa tot queda supeditat a l'ombra d'aquests dos cataclismes que, en realitat, no són abordats en aquesta obra. Per la resta, el cos del llibre tracta de quatre casos nacionals que són arquetípics de crisis dramàtiques, cadascuna amb característiques pròpies: la Revolució Russa, el feixisme italià, el fracàs de la República de Weimar i la Guerra Civil Espanyola. Si al llibre s'hagués tractat la tranquil·la evolució de la societat britànica, o l'èxit de la república francesa a l'hora de preservar la seva democràcia i sortejar les amenaces de crisi social, la imatge resultant no seria tan negativa.

El problema a l'abordar una història d'Europa en el seu conjunt és que no és fàcil abandonar els marcs nacionals, com es posa de manifest clarament en aquest llibre, i a l'escollir l'evolució de certs països com representatius d'un període s'oculta la cara de «*normalidad*» que ofereixen altres. D'altra banda, una narració «total», que no distingeix dimensions o nivells de la realitat —doncs tracta a la vegada el sistema internacional, els règims polítics, les ideologies, l'evolució social, els cicles econòmics, etc.— incorre necessàriament en una selecció arbitrària de «fets significatius» que terminen representant el conjunt segons la disposició d'ànim del narrador.

Els dos darrers capítols tracten dos dels aspectes que van caracteritzar més negativament el període. Un és la dinàmica que duria a molts països a substituir els règims liberals, més o menys democràtics, per dictadures més o menys totalitàries, i l'enfrontament entre revolució i contra-revolució, que va travessar tota Europa amb dramatisme variable segons els països. L'altre novetat de l'època fou l'ús sistemàtic de la violència política de l'«embrutiment» de la guerra, que va fer augmentar les estadístiques de les víctimes de forma espectacular d'un enfrontament a un altre. Vivim, efectivament, un moment d'especial sensibilitat vers les víctimes de qualsevol conflicte, sense importar molt si eren militants o persones alienes al conflicte. La comptabilitat macabra d'execucions, matances i assassinats s'imposa, poc importa si foren ocasionades per guerres entre Estats, guerres civils, revolucions o repressió política. Alguns historiadors tenen la creença que és el «seu deure» mantenir viva la memòria de les atrocitats comeses en el passat. El problema és que es rememoren unes més que d'altres i, volent fer justícia, es cometten greuges a l'oblidar, de forma interessada, altres fets no menys cruels. Efectivament, la Primera Guerra Mundial va suposar un canvi significatiu, per a pitjor, en la forma d'usar la violència en els conflictes «entre» europeus, tant els interns com els internacionals. Un fràgil consens fins llavors vigent sobre el que hauria d'ésser un comportament humanitari i civilitzar es va trencar, però no convé oblidar que aquestes mateixes normes de conducta mai van aplicar-se amb els pobles «salvatges», als quals no se'ls va concedir mai el benefici del dret públic europeu. Amb una perspectiva veritablement històrica no es pot dir que el genocidi i l'extermini de poblacions senceres foren novetats absolutes: els

europeus l'havien practicat freqüentment en els seus enfrontaments amb els pobles «bàrbars». La novetat és que ara es cometien aquestes atrocitats entre pobles «civilitzats», en el mateix terra europeu. Més incòmode, encara, resulta reconèixer que l'ús sistemàtic de la violència i del terror no són patrimoni de les ideologies extremistes o dels règims totalitaris: la colonització europea, fins i tot la practicada per nacions que comptaven amb règims democràtics i parlamentaris, pot aportar exemples estremidors d'aquestes pràctiques contra poblacions «no civilitzades».

Antonio Niño

Universidad Complutense de Madrid

Alejandro Andreassi, José Luis Martín Ramos (coord.): *De un Octubre a otro. Revolución y fascismo en el periodo de entreguerras, 1917-1934*, Barcelona: El Viejo Topo, 2010, 356 pp.

Aquest interessant volum, coordinat per Alejandro Andreassi i José Luis Martín Ramos, reuneix les contribucions de dues jornades promogudes pel Grup d'Estudis sobre la República i la Democràcia (GERD), celebrades a la Universitat Autònoma de Barcelona l'abril i l'octubre de 2009, respectivament: *La Internacional Comunista en la Història. Jornada internacional de debat* i *Reflexions sobre Octubre 1934*. Les diferents aportacions sobre dos esdeveniments aparentment allunyats tenen com a fil conductor «la historia de la proyección internacional del movimiento comunista», en que un succés com el de l'octubre espanyol de 1934 s'emmarca perfectament, transformant-se «en un icono político y al mismo tiempo de memoria» (p. 7).

La primera part del llibre, dedicada a diversos aspectes de la història del moviment comunista europeu en els anys d'entreguerres, s'obre amb un assaig d'Aldo Agosti sobre el «*partido mundial de la revolución*», les seves històries «*preconcebidas*» i «*manidas*» (p.17) i les condemnes que se guiren al final de la URSS, on l'historiador italià fa un recorregut i un balanç 90 anys després de la fundació de la Internacional Comunista. Alejandro Andreassi proposa un estudi minuciós de la trajectòria humana i política del comunista Alemany Willy Münzerberg, cenyint-se especialment a la seva activitat de propagandista en els anys d'entreguerres i posant de relleu la seva capacitat d'«*haber conseguido el compromiso colectivo de los intelectuales en la praxis política y social*» (p. 37). Claudio Natoli encara la qüestió de com el moviment comunista europeu analitzà el fenomen feixista als anys vint i trenta, criticant la visió d'un «*movimiento comunista monolítico*» i subratllant «*la configuración, compleja y cambiante*» (p. 73) dels diferents partits comunistes, les tensions entre centre i perifèria i les aportacions originals de molts dirigents i intel·lectuals, com Gramsci, Togliatti i Dimitrov, entre d'altres. Finalment, Josep Puigsech es centra en el cas català, posant de manifest la particularitat del moviment obrer català en les relacions amb la Internacional Comunista entre 1936 i 1943.

La segona part del volum, dedicada a l'octubre de 1934, es preocupa de subratllar la diversitat geogràfica i política d'aquest esdeveniment en el marc de la península. Si Ramon Alquézar proposa una breu història d'Esquerra Republicana de Catalunya entre la seva fundació el març de 1931 i la constitució del Front d'Esquerres amb vista a les eleccions de febrer de 1936, Chris Ealham es cenyeix a la posició adoptada per la CNT catalana en els successos d'octubre de 1934, plan-

teiant unes interessants reflexions sobre la relació «*cambiante y en ocasiones muy conflictiva*» (p.171) de la CNT i la FAI amb la resta de partits polítics i sindicats catalans. Francisco Erice dedica unes interessants pàgines al mite i la interpretació històrica de l'Octubre asturià, posant de relleu tant la demonització d'Octubre per part de l'Espanya conservadora com les diferents idealitzacions elaborades per les esquerres, criticant les interpretacions presentistes de l'Octubre asturià i subratllant la importància dels recursos ideològics, materials i organitzatius d'aquest esdeveniment. Sandra Souto ens descriu minuciosament les estratègies de l'Octubre madrileny, posant de manifest els factors concrets que van influir en la llarga duració de la vaga a la capital de l'Estat i dedicant una atenció particular al paper central de les joventuts socialistes.

Aquesta segona part, i tot el volum, queda conclosa amb una destacada aportació de Ferran Gallego que emmarca els fets espanyols d'Octubre de 1934 en l'Europa d'entreguerres. Tot fent un repàs de la situació alemanya, italiana, francesa i espanyola durant tot el 1934, Gallego explica la importància del concepte de fascistització —com a «*proceso de captación de masas populares y de sectores mayoritarios de la elite económica*» (p. 300)— per a reflexionar al voltant de la cultura política europea, subratllant el caràcter del feixisme com «*síntesis de elementos heterogéneos*» (p. 288) i criticant tant les interpretacions totalitzants com les reduccionistes del fenomen feixista.

Es pot afirmar sense cap ombra de dubte que en la varietat de les seves contribucions i en els seus diferents enfocaments —que van de la història política a la història social, i fins a la història cultural— aquesta publicació omple un important buit historiogràfic, proposant algunes

noves interpretacions d'esdeveniments i qüestions clau del tan menyspreat segle XX a Espanya i a tota Europa.

Steven Forti
Universitat Autònoma de Barcelona-CEFID

Aurora Bosch: *Miedo a la democracia. Estados Unidos ante la Segunda República y la guerra civil española*, Barcelona: Crítica, 2012, 377 pp.

Un dels cartells més brillants concebuts pel Ministeri de Propaganda de la Segona República construïa la intervenció a favor de la República com un deure moral: Què fas tu per evitar això? Es va establir així un marc interpretatiu de la Guerra Civil Espanyola que segueix en gran part vigent avui: la història de les actituds estrangeres davant la Guerra Civil Espanyola segueix concebut-se, abans que res, en clau ètica. No deixa de ser lògic; és evident, per exemple, la descarada hipocresia d'Alemanya i Itàlia, la participació de les quals en el Pacte de No Intervenció era lletra morta des del principi. Anglaterra, per la seva banda, no acostuma a sortir molt millor parada: per alguna cosa el clàssic estudi sobre el tema, d'Enrique Moradiellos, invoca *La perfidia de Albión* (2006). Quant a l'ajuda soviètica, fins i tot els historiadors amb simpaties republicanes han arribat a qüestionar les motivacions i els mètodes d'Stalin pel que fa a Espanya. L'únic dels poders estrangers que se salva, moralment parlant, és Mèxic.

Dins d'aquest marc interpretatiu, els Estats Units de Franklin D. Roosevelt ocupen un lloc ambigu. Aquesta ambigüïtat no radica, de rigor, en la realitat històrica: al cap i a la fi, el govern nord-americà no va fer res per impedir una victòria

dels Nacionals (per aquest motiu Douglas Little, en un altre clàssic sobre el tema, de 1985, reunia a Anglaterra i EUA com a còmplices en *Una neutralidad malévola*). No: si Roosevelt surt millor parat que Baldwin i Chamberlain és perquè l'evidència històrica indica que hagués volgut intervenir però no va poder. I perquè, poc abans de la derrota republicana, va admetre el seu error.

Aquesta tensió entre la simpatia pro-republicana del President i la seva incapacitat de traduir-la en alguna acció que canviés el rumb de la Guerra Civil dona peu a un relat històric fascinant amb rivets de tragèdia; una història de desacords, desenganys i oportunitats perdudes. També ha fet que els estudiosos del cas es deixin temptar més del comú per la història contrafactual. Què hauria ocorregut si EUA hagués intervingut? S'hauria pogut evitar l'Holocaust, com argumenta Gabriel Jackson? Una victòria republicana, hauria creat un estat satèl·lit de la URSS, com argumenta Stanley Payne?

El nou llibre d'Aurora Bosch, *Miedo a la democracia*, aconsegueix resistir la temptació de la història alterna; presenta un recompte detallat i rigorós de l'evolució de l'interès nord-americà per l'evolució dels esdeveniments a Espanya i de la seva interpretació d'aquests esdeveniments, basat en una anàlisi exhaustiva de *«la documentación confidencial del Departamento de Estado sobre España de 1931 a 1939 y las informaciones de los principales periódicos estadounidenses»* (7). Al llarg de 260 pàgines, Bosch repassa la història de la Segona República i la Guerra Civil detalladament, gairebé dia a dia, a través de la lent específica de dues de les institucions més poderoses d'Estats Units: el govern i els mitjans de comunicació.

Encara que el treball de Bosch no modifica majorment les grans línies esta-

blertes en els últims trenta anys per Little, Dominic Tierney, Jay Taylor, Marta Rey García i Joan Maria Thomàs, la seva incorporació de fonts noves proporciona importants matisos i detalls. En aquest sentit, complementa els diversos estudis recents de les relacions entre Espanya i Estats Units que també minen fonts primàries que havien quedat sense explorar: *Arguing Americanism: Franco Lobbyists, Roosevelt's Foreign Policy, and the Spanish Civil War*, de Michael Chapman (2011), *Modern Warfare in Spain: American Military Observations on the Spanish Civil War*, de James Cortada (2012), així com l'assaig de Soledad Fox sobre l'ambaixador a Washington, Fernando De Los Ríos, en *Al servicio de la República* (ed. Àngel Viñas, 2010).

Com tots aquests estudis confirmen, van ser varis els factors que van impedir que Roosevelt convertís la seva simpatia per la República en un suport més substancial: l'afebliment de la seva popularitat a EUA; la necessitat de mantenir el vot catòlic com a part essencial de la New Deal Coalition; l'aïllacionisme prevalent entre grans sectors de la població; i la dependència d'Estats Units sobre Gran Bretanya pel que fa a la seva política europea. Com una de les seves aportacions més originals, Bosch demostra fins a quin punt la política exterior d'EUA cap a Espanya era, en el fons, una funció de la seva relació amb Llatinoamèrica. Així, si Hoover veia amb sospita la «revolució republicana» del 31 pel seu possible contagi transatlàntic, Roosevelt temia una victòria franquista precisament per l'impuls que donaria al feixisme entre els «bons veïns» del sud. Bosch també argüeix que l'admissió de Roosevelt, al gener de 1939, que la política exterior cap a Espanya i Xina havia estat errònia, distanciava a EUA de França i Anglaterra, apropant el país en canvi «al papal de liderazgo democrático internacional

que podía haber tenido desde el principio de los años treinta y que tendría en adelante» (264).

Com a aportació al nostre coneixement sobre les relacions entre Estats Units i Espanya, l'anàlisi de la documentació del Departament d'Estat és més valuosa que la dels grans diaris, els arxius dels quals estan disponibles a Internet i la representació que fan dels esdeveniments espanyols està ja molt estudiada. D'altra banda, una anàlisi més àmplia de la cobertura mediàtica hauria pogut incloure les revistes setmanals (com *Life*) i els noticiaris cinematòtics. En aquest context també hauria estat útil una consideració més general sobre la formació de l'opinió pública en una democràcia com la nord-americana i la seva complexa interacció amb les seves institucions polítiques.

Sebastian Faber
Oberlin Collage (EE.UU.)

Charles T. Powell: *El amigo americano. España y Estados Unidos de la dictadura a la democracia*, Madrid: Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores, 2011, 682 pp., [32] p. de lám. : il.

Les relacions amb els Estats Units han tingut una incidència notable dins la història del nostre país des de fa més de mig segle. L'obra escrita per Charles Powell es centra en la vessant política d'aquest vincle exterior i en els processos de presa de decisions a la cúpula d'ambdós països que les van envoltar.

El punt de partida del llibre d'en Powell és l'arribada a la presidència estatunidenca de Richard Nixon el 1969, amb el protagonisme ascendent del seu conseller de Seguretat Nacional en la definició de la política exterior del país. L'esmentat

relleu a la cúpula política nord-americana va coincidir tant amb la designació de don Juan Carlos com a successor de Franco al front de l'Estat com amb el dilatat procés de renegociació dels acords militars bilaterals iniciat el 1968 i que no va concloure fins el 1970. La seqüència i l'encadenament d'ambdós processos, dins l'evolució de la política interna espanyola i la relació de seguretat hispano-nord-americana, és l'eix analític fonamental del llibre.

L'esquema expositiu, que es repeteix al llarg de l'obra amb les successives administracions del país americà, esgrana les característiques del grup de presa de decisions que va participar en l'elaboració de la política exterior cap a Espanya i les negociacions bilaterals, juntament amb la composició i postures assumides pels seus homòlegs espanyols. Allò que és interessant de l'examen que es fa del procés negociador, més enllà dels resultats ja coneguts i quasi bé sempre decantats cap a la potència americana, és la descripció detallada de les reflexions i pressupostos que guiaren l'actuació dels seus principals protagonistes.

Des del costat nord-americà l'objectiu bàsic consistia en garantir la disponibilitat de les bases militars al territori espanyol i, per extensió, valorar l'impacte que l'erosió del Fraquisme pogués tenir en aquest sentit, així com els mitjans per a preparar-se davant un eventual canvi polític. Al cap i a la fi, tal com va assenyalar l'ambaixador Robert C. Hill, no es tractava de mostrar «*ni aprobación ni rechazo*» vers el Règim, sinó d'establir una estricta relació d'interès recíproc sustentada en consideracions pràctiques. Aquest pragmatisme impregnava la visió tant de Nixon com de Kissinger, i els permetia entendre's sense problemes amb règims autoritaris i dictatorials com el Franquisme, sempre que aquests mostressin una actitud favorable

cap els Estats Units i els seus objectius estratègics. Amb tot, les posteriors administracions nord-americanes —com les de Ford, Carter i Reagan— foren matisant aquesta postura i, sense que es deixessin de produir manifestacions de suport al canvi democràtic espanyol, el cert és que finalment totes elles terminarien demostrant una escassa flexibilitat i sensibilitat per adaptar aquell vincle estratègic al nou escenari polític espanyol. No resulta casual que la majoria dels ciutadans espanyols terminaren per creure que al país americà li preocupava més disposar de les seves bases militars que consolidar l'emergent sistema democràtic.

Per les pàgines d'aquest llibre desfilen les successives negociacions bilaterals, presidides per la constant contraposició entre la pretensió nord-americana de preservar l'avantajosa situació de la qual gaudien les seves forces militars a la Península Ibèrica i les aspiracions espanyoles d'atenuar l'asimètrica relació de seguretat establerta el 1953. L'assentament de la democràcia a Espanya va permetre anar perfilant una estratègia negociadora molt més sòlida i coordinada en la defensa d'un pacte equilibrat i satisfactori per ambdues parts. Tal aspiració va solapar-se, en ocasions, amb el debat sobre l'entrada del país a l'OTAN, i va haver d'enfrontar la manca d'acord al respecte entre els governs presidits per l'Adolfo Suárez i la principal força política de l'oposició, el Partit Socialista.

La modulació d'aquests postulats i els resultats específics són objecte d'un detallat tractament que es perllonga fins la firma del conveni de 1988 amb el govern socialista presidit per Felipe González, donant lloc a la configuració d'una relació bilateral que superava definitivament el principi originari de «*bases por ayuda*». Paral·lelament a les vicissituds del conveni bilateral —els esforços espanyols per a

recuperar parcel·les de sobirania cedides prèviament i els nord-americans per a no perdre-les—, els Estats Units van mantenir una actitud vigilant davant l'evolució política espanyola.

El recorregut cronològic que desplega l'obra examina per parts l'aposta americana pel príncep, després rei, com un element d'estabilitat que facilitarà el trànsit polític cap a la democràcia d'una forma controlada; el capital de confiança obtingut per aquesta via i la influència que exerciren alguns dirigents polítics i ambaixadors nord-americans en aquell procés; el suport a les opcions moderades procedents tant de la desintegració del Franquisme com de l'oposició a ell; el suport que prestaren en la conjuntura decisiva de l'any 1976 al procés de reforma política animat pel rei i Suárez; la cerca de col·laboració amb la socialdemocràcia europea per tal de moderar, així mateix, l'alternativa socialista; i les prevencions davant un eventual creixement de la influència comunista, juntament amb els intents d'enfortir el sindicalisme obrer no comunista per tal de contrarestar l'ascensió de les Comissions Obreres.

La riquesa de les fonts documentals estatunidenques utilitzades per l'autor dóna un valor considerable al seu treball, ben complementat amb el coneixement d'una actualitzada i àmplia bibliografia on no deixen de tenir una notable presència les memòries d'un conjunt de protagonistes que van participar en el desenvolupament de les relacions bilaterals. El fet que la documentació espanyola no tingui un tractament equivalent, tot i el suport important que la utilitzada aporta a la recerca, radica en la dificultat per accedir a aquestes fonts al nostre país. Amb tot, aquesta aportació documental, de la que es fa un ús prolix, i el rigor analític de Powell, permeten al lector aprofundir en el paper dels Estats

Units en aquella etapa convulsa del passat espanyol. No hi ha interpretacions noves respecte a les manegades fins ara per la historiografia sobre aquesta matèria, però sí ofereix un major coneixement de les seves claus, els seus protagonistes, les seves motivacions. Alhora, es refuten hipòtesis sense base empírica com la suposada ombra americana darrere l'aldarull del 23-F. En fi, un llibre sòlid i ben travat, amb el qual l'autor realitza una nova contribució de mèrit a la història política recent.

Lorenzo Delgado Gómez-Escalonilla
Instituto de Historia, CCHS-CSIC

Laura Zenobi: *La construcción del mito de Franco*, Madrid: Cátedra, 2011, 364 pp.

La construcción del mito de Franco s'inicia plantejant amb claredat què és el que el lector té entre les seves mans. No es tracta, explica la seva autora, d'una biografia del «Caudillo»; tampoc d'un treball centrat exclusivament en la figura del dictador, sinó que és una radiografia del procés d'«invenció» del líder que el nou règim va dur a terme utilitzant diversos elements basant-se en les circumstàncies canviants d'uns anys efervesents i fundacionals. Per a la seva particular dissecció, Laura Zenobi ha dividit el seu treball en quatre parts complementàries.

La primera, ens trasllada fins al Franco previ a la Guerra Civil. És aquest el Franco africanista, posterior director de l'Acadèmia Militar de Saragossa i el jove general d'ascendent prestigi durant els anys republicans. L'interès de parar atenció en aquests anys radica, segons explica la mateixa autora, en la possibilitat de trobar-ne elements destacats de la biografia del personatge susceptibles d'ésser utilitzats

ulteriorment en el procés mitificador; en la possibilitat d'eixamplar l'anàlisi retrocedint en el temps per a trobar aquells aspectes de la vida del dictador que les circumstàncies de la guerra i de l'immediata postguerra van mitificar i exaltar.

La segona part, se centra, pròpiament, en el procés de construcció del mite. El temps és, llavors, el temps de la guerra i dels primers anys quaranta, aquells anys necessitats de lideratge i de propaganda en els quals el bàndol *nacional* inicià l'incert procés d'assentament en el poder. Conseqüentment, Zenobi analitza els aparells propagandístics del règim, la seva evolució institucional —des de la primera Delegación de Estado para la Prensa y Propaganda fins la Vicesecretaria de Educación Popular— i les seves diferents ramificacions. Així doncs, juntament amb el cinema i la ràdio, apareixen l'escola i l'ensenyament oficial, la literatura i els treballs sobre el cabdillatge amb aparent vel·leïtat acadèmica (per exemple, el conegut cas de la «teoria del caudillaje»).

La tercera part de la recerca busseja en l'afirmació del mite, recorrent al catàleg de festivitats, cerimònies i celebracions en les quals el líder es va ritualitzar. D'aquesta forma, al costat de l'elaboració i propagació del mite, Zenobi introdueix la variable de la recepció: un interès per analitzar com es va viure, va penetrar i es va acceptar l'imposat lideratge entre la població espanyola; una història des de sota que, malgrat ser-hi essencial i poder ésser mostrada i vista gràcies als informes de les Delegacions provincials, necessitaria una tasca més aprofundida i exhaustiva.

Per últim, el llibre es tanca amb els elements que formaren part de la propaganda sobre Franco, diferenciant els elements discursius (la narració sobre el líder) dels elements plàstics i simbòlics utilitzats per a la representació del mateix personatge.

Dues qüestions essencials, de les que Zenobi no s'oblida a l'hora d'estudiar el moviment constructor del «mite del Caudillo», estan presents. La primera d'elles és la heterogeneïtat interna del règim en formació. Perquè ni la valoració del lideratge, ni la manera d'abordar-lo, ni la possible acceptació de la figura de Francisco Franco foren iguals per a tots els sectors del conjunt rebel: enfront de la Falange, consubstancialment preparada per a la noció de cabdillatge i privada dels seus líders naturals, van alçar-se els sectors monàrquics que, a banda de comptar amb els seus propis noms (potser en sigui Fal Conde l'exemple més notori), no podien veure en el cabdillatge franquista sinó la necessària etapa de transició cap a la definitiva restauració monàrquica. El segon aspecte que amb encert explicita Zenobi té a veure amb la cronologia i la canviant conjuntura d'un context en evolució. D'aquesta manera, l'autora recorre els anys de la guerra —essencials per a la seva construcció mítica— assenyalant els punts d'inflexió, així com les variacions pròpies dels anys quaranta: d'una postguerra feixistitzada amb el país en l'òrbita d'Itàlia i Alemanya fins la desfeixistització posterior, una vegada finalitzada la II Guerra Mundial i l'emergència del dictador catòlic, aixecant-se com el sentinella d'Occident, tot just iniciar-se la Guerra Freda. Finalment, un tercer element present al llarg de tot el llibre és el relatiu a la naturalesa dictatorial del Franquisme, un règim autoritari que va sotmetre la mitificació del seu líder al ferri control estatal, amb la intenció de que res quedés a l'albor de la improvisació. Tal com adverteix Zenobi al principi del seu recorregut, l'estudi del procés de construcció del mite de Franco, plantejat així, es converteix en una poderosa finestra des de la qual entreveure l'interior del pro-

pi règim: un règim altament jerarquitzat, cabdillista i dictatorial.

El llibre, com es veu, és un estudi complet i ben travat, i és precisament en aquesta exhaustivitat on resideix el mèrit principal del text de Laura Zenobi: bàsicament, en constituir el més finalitzat anàlisi del mite del dictador. Així, *La construcció del mito de Franco* s'insereix dins la literatura internacional sobre d'altres destacats líders del negre passat europeu (Hitler, Mussolini o Stalin, per exemple), alhora que es constitueix com un llibre de necessària consulta per tots aquells que pretinguin iniciar-se en el tema. No obstant això, les virtuts de Zenobi no oculten que en el lector aparegui la contínua sensació que està llegint una història que ja és coneguda. Perquè la pulcritud i el bon maneig de les fonts que fa l'autora (tant de caràcter bibliogràfic com d'arxiu) no impedeix que tot el que, d'un mode o un altre, constitueix la seva anàlisi siguin qüestions prèviament conegudes. Es pot concloure, tal vegada, que el problema no resideix en la historiadora, sinó en la història que ha decidit contar perquè, malgrat estar davant d'un dels pocs llibres seriosos centrats íntegrament en la construcció mítica de Franco, ni la mitificació del dictador, ni l'ús propagandístic de la seva figura, ni l'evolució de la imatge i del contingut són qüestions mancades de recerques prèvies treballades dins d'altres arguments globals (per exemple, dins dels sòlids estudis sobre l'entramat propagandístic del règim, sobre l'art franquista, o sobre els mecanismes de socialització, entre d'altres). En conseqüència, la utilitat del treball de Zenobi potser que no radiqui en la seva originalitat o sorprenent resultat, sinó que més aviat consisteixi en presentar-se amb solidesa com el compendi monogràfic d'un tema que, és veritat, necessitava del seu propi llibre específic.

Per finalitzar, cal assenyalar un aspecte que podria haver enriquit el present treball: l'ampliació i aprofundiment del marc teòric. En aquest sentit, tot i que és veritat que Zenobi suggereix la funcionalitat política del mite, l'atractiva i progressivament abundant bibliografia desenvolupada per la ciència política sobre la necessitat i utilitat dels mites polítics, hauria traslladat el text de Zenobi del cas pràctic estrictament espanyol per encabir-lo dins perspectives teòriques més amples i complexes.

Zira Box

*Universidad Nacional de Educación
a Distancia*

Vicent Flor: *Noves glòries a Espanya. Anticatalanisme i identitat valenciana*, Catarroja-Barcelona: Afers, 2011, 379 pp.

La vida política i l'evolució del País Valencià en les últimes dècades és inseparable del *blaverisme*, que des de la transició als nostres dies ha exercit un notable influx cultural i polític, en concret en la construcció i reproducció d'una determinada manera d'entendre i *sentir* la identitat valenciana, definida a partir d'una radical separació de la catalana. És per això que la necessitat de comprendre el passat recent i el present valencià, així com de pensar el seu futur, fa molt aconsellable llegir l'estudi de Flor sobre aquesta forma de regionalisme valencià anticatalanista, espanyolista, populista i conservador. Basat en la seua tesi doctoral en Sociologia, al llarg de les seues pàgines es percep l'esforç realitzat, a partir d'un ampli corpus de fonts bibliogràfiques, hemerogràfiques i orals, per a realitzar una anàlisi rigorosa. Per tant, rebutjant de partida la tradicional visió que ha tendit a menysprear el fenomen com

un muntatge orquestrat per les elits conservadores per a manipular a les masses i frenar l'esquerra i el nacionalisme valencià, o com una forma de feixisme pròpia d'una colla d'exaltats. Un relat molt es-tès en àmbits progressistes, que a més de simplista i de poca capacitat explicativa, denota una perspectiva elitista i victimista, a més d'utilitzar una concepció elàstica i poc rigorosa del feixisme. Enfront d'açò ofereix una anàlisi d'ampli espectre que cerca atendre a la complexitat, utilitzant eines de la sociologia i de la història cultural i política a través d'una redacció amena que enganxa al lector.

De manera esquemàtica, trobem tres grans eixos en el llibre. El primer és el cronològic: un breu repàs d'alguns antecedents, del procés que va conduir a l'autonomia, de la *Batalla de València* i de les fases en l'evolució del blaverisme, és a dir, el seu origen en el postfranquisme i de la mà de notoris franquistes, la posterior conversió en moviment de masses, l'ascens i declivi del blaverisme polític, i la conversió del PP en *el* partit regional. A continuació s'ocupa de les bases socials i de la penetració territorial, així com de les institucions i els focus de socialització del blaverisme. Es tracta d'un fenomen molt vinculat a València capital i el seu entorn, on arrela aquest moviment populista, presentat com interclassista, entre sectors de la petita burgesia i populars. Especialment interessant és el capítol sobre les institucions i els rituals vinculats al blaverisme, que ha comptat amb una espessa xarxa associativa, incloent al braç radical (GAV), rellevants institucions culturals (Lo Rat Penat, RACV) i una forta presència en les Falles.

El tercer focus d'atenció, el més extens i interessant, està en l'anàlisi de les idees, les concepcions, les actituds i els símbols del món blaver. Sense dubte, l'anticatalanisme constitueix el leitmotiv i la base fonamen-

tal d'un moviment construït per oposició i que es percep a si mateix com una reacció natural contra el nacionalisme fusterià. Els blavers rebutgen per pancatalanistes i traïdors als valencianistes d'arrel més o menys fusterià (quan no a tots els que dissenteixen del seu plantejament) i, a partir de la identificació blaverisme-poble, oposen l'autènticament valencià —i valencianista— al catalanisme, exclòs com aliè i contrari a la valencianitat. Aquestes premisses expliquen el caràcter excloent i agressiu del blaverisme, que es vincula a l'àmbit dels sentiments, naturalitzant els seus postulats com el «sentiment valencià», «apolític», que ix del poble, portant fins i tot a justificar els excessos violents. Un sentiment que posa gran èmfasi en els seus símbols, vinculats al regionalisme i l'anticatalanisme, i d'ací la transcendència atorgada a la senyera «*en blau*» (enfront de la quadribarrada «catalanista»), als termes «*Comunitat*» o «*Regne de València*» (i sobretot el rebuig a *País Valencià*, associat a catalanisme i Països Catalans), a la llengua valenciana («mai catalana», portant al separatisme lingüístic) o a l'Himne Regional. També cal recordar el seu ampli historial de violència i intimidació, una *kaleborroka* que la majoria dels mitjans ha oblidat i que es va fer present de nou en rebotar una de les presentacions del llibre.

Entre les conclusions més rellevants estan les relatives al pes actual de l'anticatalanisme. L'autor evita la tendència a identificar la seua influència amb la força dels partits explícitament blavers, avui mínima, en posar de manifest que els plantejaments del moviment han tingut gran influència en la configuració de la identitat valenciana actual, en el discurs mediàtic i en les polítiques de la Generalitat, sobretot de la mà d'un PP identificat amb el regionalisme espanyolista i anticatalà. Per tant, constata —amb pesar— l'èxit del blaverisme

en la pugna per l'hegemonia cultural i la construcció de la identitat valenciana, majoritàriament vinculada a l'espanyolisme i a l'anticatalanisme, al mateix temps que poc preocupada per la defensa i la promoció de l'ús del valencià.

Llegint l'obra de Flor és possible també una visió més complexa de la transició. Una visió que incloga, certament, la instrumentalització per la UCD i el fort suport mediàtic de l'anticatalanisme, així com la funcionalitat del regionalisme blaver per a la recol·locació de la dreta en el nou espai democràtic i autonòmic. Però que també tinga en compte que, si això va ser possible i va donar rèdits electorals, és perquè el regionalisme blaver connectava bé amb una part rellevant de la societat. Com assenyala Flor, el blaverisme es va imposar sobre el fusterianisme en ser més funcional per a una societat amb una identitat majoritàriament regional i integrada en la identitat nacional espanyola, cosa que li porta a plantejar que potser «forçar les contradiccions de la identitat regional i del regionalisme en lloc de menysprear-los hauria sigut probablement més eficaç» (p. 344). Es tracta, doncs, d'una reflexió de calat innegable per a l'anàlisi del propi nacionalisme valencià, ja que qüestiona la viabilitat d'un plantejament, el fusterià, que trenca radicalment amb el regionalisme amb el qual s'identificava —i s'identifica— la majoria dels valencians. Així mateix, aporta noves raons per a superar la visió de la transició —tan freqüent a l'esquerra espanyola— en clau de manipulació, derrota i traïció, com si fóra possible oblidar els equilibris de força existents i com si les apostes maximalistes hagueren tingut possibilitat d'imposar-se, quan la realitat era molt diferent.

Julián Sanz Hoya
Universitat de València

Jordi Catalan, José Antonio Miranda, Ramon Ramon-Muñoz (eds.): *Distritos y clusters en la Europa del sur*, Madrid: LID Editorial, 2011, 488 pp.

Al llarg del segle XX, la secció dedicada a l'organització industrial dels *Principis d'Economia* de l'anglès Alfred Marshall (1890), ha conegut dues grans reelaboracions per a explicar les característiques de la concentració geogràfica d'empreses en sectors similars o relacionats. La primera d'elles és la dels districtes industrials «*neommarshallians*», proposada des dels anys setanta per Giacomo Becattini pel cas italià, la qual partia de les economies externes pròpies del model originari (coneixement no codificat, proximitat dels proveïdors i existència d'un mercat de treball especialitzat), i hi afegia la presència d'un marc cultural, polític i institucional típic de cada localitat, per una banda, i el domini de la petita empresa i la seva flexibilitat enfront la crisi de la gran empresa fordista, per l'altra. La segona, la dels «*clústers*», fou concebuda poc després per l'economista estatunidenc Michael Porter, que, a diferència del cas italià estudiat per Becattini (i els epígons corresponents), no implica necessàriament la prevalença de la petita empresa, no es limita als sectors fabrils i, sobretot, centra la seva anàlisi, més que en l'idea de «*districte*», en la competitivitat exterior d'«*alguns sectors*» en cada economia.

Pel que fa al cas espanyol, s'ha de partir de la dada que els sectors econòmics amb un major avantatge competitiu en els mercats internacionals en el canvi de segle (2001) eren, justament, aquells que presentaven una forta concentració geogràfica de l'activitat i la presència d'externalitats «*marshallianes*», sovint reforçades per les estratègies adoptades per les empreses. El llibre està organitzat en setze

capítols, dels quals onze tracten la trajectòria històrica de gairebé vint casos —des de 1800 fins a l'actualitat—, la majoria localitzats a l'àrea mediterrània espanyola (Catalunya, País Valencià i Illes Balears), i es refereixen a sectors molt diferents de l'economia, com el del paper de fumar (Miquel Gutiérrez); oli d'oliva (Ramon Ramon-Muñoz); indústria del llibre (Ana Martínez Rus); cava (Francesc Valls-Junyent); automòbil (Tomás Fernández-de-Sevilla) (Jordi Catalan); calçat i ceràmica (José Antonio Miranda) (Carles Manera Erbina, Ramón Molina de Dios, Miquel Àngel Casanovas Camps); gènere de punt (Montserrat Llonch Casanovas); tèxtil (Luis Alonso Álvarez) i tecnologia de la informació i les comunicacions (Santiago López, Jesús Maria Valdalisó). Els altres dos assajos estan dedicats a la indústria del suro a Portugal (Amélia Branco, Francisco M. Parejo) i a les empreses familiars a Itàlia (Andrea Colli) i, finalment, tres capítols de síntesi es refereixen respectivament al debat historiogràfic sobre l'obra de Marshall (Jordi Catalan, José Antonio Miranda, Ramon Ramon-Muñoz), a la explotació del Registre Industrial com a font per a la història empresarial (Antonio Parejo) i a l'avantatge competitiu i les capacitats empresarials dels districtes a l'Europa meridional (Jordi Catalan, José Antonio Miranda, Ramon Ramon-Muñoz).

La conclusió que es pot extreure de la lectura és que, en moltes ocasions, en aquests districtes industrials en els quals pogué existir una empresa líder, tant al model d'explicació teòrica basat en els districtes *neo-marshallians* com al model dels clústers, s'ha d'afegir l'examen de les capacitats productives, de gestió i de distribució de les esmentades empreses que, sovint, actuen com a pioners, segons la formulació d'Alfred Chandler. Malgrat el limitat interès dedicat als aspectes vincu-

lats a la gestió de la mà d'obra en els diferents casos que, per altra banda, els autors no es proposen (segons la nostra opinió), el llibre té segurament com a mínim dues virtuts. La primera és la de seguir i refer el model teòric proposat fa temps per a explicar el desenvolupament de l'economia espanyola en l'arc mediterrani, tot anant més enllà de l'enfocament regional o provincial i centrant-se més aviat en la teoria dels districtes i/o clústers. La segona virtut és la de proposar un nombre suficientment significatiu de casos tractant, a més, sectors inherents a les tres Revolucions Industrials. Això li permet obrir camins de reflexió per a una comparació internacional a l'Europa del sud, com és la d'Itàlia i Espanya, tot tenint en compte que, malgrat el primerenc interès dels historiadors econòmics en confrontar els processos d'industrialització del dos països, els estudis sobre l'evolució històrica comparada dels seus districtes industrials són pràcticament inexistent.

Andrea Tappi
Universit  di Padua

Antoni Simon (dir.): *Tendències de la historiografia catalana*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009, 448 pp.

Durant la primera dècada del segle XXI s'han ampliat les distàncies entre els especialistes de la història de la historiografia i els qui, des d'altres objectius, aborden diferents aspectes del passat de la pràctica historiogràfica. Els primers, entenen la història de la història com una disciplina autònoma l'objecte de recerca de la qual és l'estudi integral de la professió i de la societat (local, nacional o mundial), que la dota de sentit. Per a aquests especialistes,

fou a començaments del segle XIX quan els principals Estats europeus es feren historiadors i impulsaren els processos d'institucionalització acadèmica i internacionalització que possibilitaren el naixement de la professió d'historiador i crearen, alhora, les condicions «científiques» per a la construcció disciplinària de la història. Aquesta és la tesi que sustenta, per exemple, l'*Atlas of European Historiography. The Making of a Profession 1800-2005*, editat per Ilaria Porciani i Lutz Raphael (London, Palgrave Macmillan-European Science Foundation, 2010).

Per la seva part, el nodrit grup dels segons solen percebre la historiografia a la manera d'una bibliografia històrica, això és, una consideració acumulativa que connecta amb els models portats a França des de Berlín per Gabriel Monod (qui, a partir de 1869, explicava el terme com una relació completa i sistematitzada de la producció de fonts i obres històriques). En les dècades de 1910-1920, aquesta concepció fou divulgada en la naixent comunitat d'historiadors professionals espanyols pel facultatiu galleg Benito Sánchez Alonso i el catedràtic mallorquí Rafael Ballester i Castell (aleshores, un dels últims deixebles directes del pare de l'hispanisme científic francès, Alfred Morel-Fatio). Amb aquests precedents i la protecció retòrica que proporciona el caràcter polisèmic de la paraula, la historiografia es continua entenent com un recurs purament auxiliar que serveix per ordenar sistemàticament les obres històriques o per agrupar els historiadors per segles i escoles. En aquest punt, mantenen la seva actualitat científica els balanços i estats de la qüestió historiogràfica, escrits per especialistes per tal d'estudiar les diverses interpretacions realitzades sobre un fet, una temàtica, un període històric, la producció d'una determinada àrea de coneixement o la pràc-

tica historiogràfica desenvolupada en un territori. A aquests pressupostos respon el volum *Tendències de la historiografia catalana*, dirigit pel catedràtic d'Història Moderna de la Universitat Autònoma de Barcelona, Antoni Simon i Tarrés.

El llibre no és una novetat editorial, ja que, com s'anuncia a la pàgina de drets i explica l'esmentat Simon en l'últim paràgraf del pròleg, es tracta d'un extracte d'una obra major: el *Diccionari d'Historiografia catalana* aparegut fa nou anys (Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003). De fet, aquesta nova publicació és una compilació de les cinquanta-quatre veus retolades amb la paraula historiografia de la primera edició (se'n reproduïxen les pàgines 567-669, 860-863, 941-945 i 988-990), redactades per trenta-sis col·laboradors d'aquella magna obra. Presentades les entrades alfabèticament i organitzades en format de llibre mitjançant una divisió en dues grans parts (*Tendències i corrents historiogràfics* i *Obres de referència*), la seva lectura permet advertir, tot seguit, que la present reedició s'ha dut a terme sense cap tipus d'actualització (ni en els continguts dels articles, ni en la bibliografia comentada).

A partir d'aquí, el meritori valor absolut d'aquesta «*eina per a la docència i la recerca de la història*» proclamat pel director de l'obra (pàg. 9), es rebaixa davant el desgast temporal sofert per l'escriptura dels textos. En especial, em refereixo a aquells que, per les seves pròpies característiques d'inventari «integral» o reconstrucció de moviments bibliogràfics (la història de l'educació, del dret, de les dones, de la premsa, la local, l'ecològica, la militar, l'agrària, etc.), han sofert els efectes de l'obsolescència intel·lectual. I això perquè, gairebé des del mateix instant de la seva aparició, aquest tipus de repassos sistemàtics s'enfronten a l'amenaça de l'envelliment en quedar exposat, entre altres impondera-

bles, als embats devastadors de la recerca, la profusió de les modes i la immediatesa de les noves tendències. Com reflecteix la inabastable producció de títols historiogràfics sobre la cultura històrica catalana que inunden els mercats (molt prolífica, sobretot, en qüestions d'anàlisi dels discursos identitaris i metanarratives de les nacions, reedicions d'obres «clàssiques», biografies, homenatges, escrits autobiogràfics o reflexions «autocomprensives» sobre l'ofici), el pas dels anys ha estat implacable amb aquestes pàgines. Sens dubte, es pot suposar que es tracta d'un risc calculat, assumit pel director i els responsables de l'editorial valenciana quan en valoraren l'oportunitat de la publicació.

En qualsevol cas, no tots els articles del llibre són balanços i recapitulacions. També s'hi inclouen una sèrie d'entrades que il·luminen l'elaboració genealògica de la memòria de la historiografia catalana (des de l'època del Renaixement fins a la dècada de 1980, passant per la centúria il·lustrada i els diferents períodes del segle XX). Aquest corpus es completa amb els vint comentaris de la segona part que donen notícia d'una selecció d'històries generals dels territoris que constitueixen els Països Catalans. Sobre això, el lloc que ocupen en l'economia del llibre els capítols dedicats a la historiografia del catalanisme, noucentisme, positivisme i republicanisme (pàgines 293-316 i 351-382) ens assenyalen, amb idèntica intensitat, dues coses: d'una banda, que ens trobem davant una història de fragments que avancen i retrocedeixen d'acord amb uns temps propis i un utilatge conceptual particularitzat (molt allunyat en el seu sentit i significats d'aquell emprat per la història de la historiografia internacional); i de l'altra, que els relats s'han elaborat des dels mecanismes i objectius característics de la *historiografia retrospectiva* (segons la terminologia encu-

nyada per Miquel Àngel Marín Gelabert). Una pràctica, aquesta, sempre avantatjosa per la seva funció legitimadora del present que, obviant qualsevol idea d'especialitat, influència, transferència, recepció, coincidència o imitació col·lectiva, fragmenta la memòria de la professió d'historiador i construeix la imatge d'una historiografia sense interrelacions, atomitzada i solitària que avança pel camí inexorable del seu propi destí. No en va, durant «*llargs períodes, la cultura i la historiografia catalanes s'han vist immerses en circumstàncies extremadament adverses, sent objecte de persecucions i repressions; això fins al punt d'haver patit distints intents d'esborrar la memòria històrica pròpia per imposar i remarcar un patró estatal que exigia una visió unitària i monolítica del passat*» (pàg. 10).

Aquestes consideracions no impedeixen reconèixer el deute que el lector interessat per la història de la historiografia catalana ha adquirit amb els autors del present volum, atès que totes les col·laboracions aquí reunides en faciliten un acostament al passat i permeten recompondre'n un moment precís. I, per això, aquest llibre serveix per consolidar el just protagonisme que manté el *Diccionari d'Historiografia* en la vida acadèmica catalana i, sense cap mena de dubte, en l'espai de la comunitat professional espanyola.

Ignacio Peiró Martín
Universidad de Zaragoza

Publio López Mondéjar i Lorenzo Díaz: *España. Un siglo de historia en imágenes*, Barcelona: Lunwerg, 2012, 303 pp. : principalment il.

Deia l'escriptor i teòric del cinema hongarès Bella Balász que «no hi ha res

més subjectiu que un objectiu». I un no pot deixar de recordar aquest aforisme davant llibres com aquest, que combinen imatge i text amb la intenció d'oferir un retrat social i històric dirigit a allò que se sol definir «el gran públic». De l'èxit de la fórmula, en dona fe aquesta mateixa obra, presentada per la publicitat de l'editorial Lunwerg —un clàssic en l'edició de la imatge, ara integrada en el Grup Planeta— com la reedició i actualització d'una obra anterior publicada el 2002 «amb un gran èxit de vendes».

No cal dir gaires coses de les imatges, que estan molt ben editades. Publio López Mondéjar no necessita presentació com a historiador de la fotografia i, gràcies a les seves obres, en particular la trilogia titulada *Las Fuentes de la Memoria*, fórem molts els qui sabérem per primer cop de la rica tradició de la fotografia espanyola, sobretot de temàtica social. El sociòleg i periodista Lorenzo Díaz hi posa les paraules, en la línia d'altres obres seves com *La España alegre* (1999); una línia que passa pel seu interès en els canvis socials i la vida quotidiana del país.

Però, en què consisteix el canvi, i què és la quotidianitat d'un país? Segons Lorenzo Díaz, «*en el siglo XX la sociedad española abandona paulatinamente sus atavismos para dar paso a la modernidad*», encara que «*el espectacular progreso económico que ha conocido la sociedad española en el último siglo no se ha traducido, necesariamente, en un mayor enriquecimiento cultural*» i la gent «*mediáticamente sigue siendo kitsch*» (p. 9). El retrat és el d'un país atàvic i endarrerit que durant el segle XX canvia d'una manera ràpida i sorprenent; tant, que li ha faltat el temps per sedimentar aquell canvi mitjançant la cultura, mal digerida, o bé perquè ha oblidat les seves arrels culturals, si és que existí quelcom amb aquest nom entre tant atavisme.

Tanmateix, no s'entén dita condemna quan el relat del llibre no és sinó una desfilada de toreros, tonadilleres, flamencs, prostitutes, «*golfos y maricones*», cantants i actors; en suma, una desfilada de la cultura *kitsch*, si més no en els termes que la definí Umberto Eco els anys seixanta, si bé Lorenzo Díaz l'hi digui en aquest cas «*ocio popular*». Potser a l'autor el *kitsch vintage* o d'època li sembla més glamurós que el del *Gran Hermano* (segurament no li falta raó) i, a més, en aquells anys no hi havia documentals de *La 2*.

En aquesta atapeïda síntesi de la (presumpta) vida quotidiana dels espanyols durant tot un segle, abunden els comentaris interessants sobre aquesta «micro-història» de la xafarderia i els costums de l'època, els quals donen a la narració un to costumista en línia amb el color sèpia de les imatges. Segons sembla, l'única manera d'accedir al «gran públic» tant en el passat com en el present deu ser, malgrat la seva mala fama, a través del *kitsch*. I on no arriba el costumisme, es recorre a llargues cites de Santos Juliá, José Carlos Mainer o Juan Pablo Fusi. Però allò que m'agradaria posar en qüestió aquí, com a problema metodològic, és la dada ontològica que el llibre no dubta a proclamar: Espanya fou això, i aquell en fou el paisatge i paisanatge (on, a més a més, Madrid és metonímia de la resta d'Espanya, amb poques excepcions que fan referència a Barcelona).

Si, com escriví David Lowentart, «el passat és un país estrany», per a Mondéjar i Lorenzo Díaz ho és com un exercici de nostàlgia d'un passat perdut irremeiablement, font destenyida de la nostra memòria en un món en constant transformació i pàtria abandonada de la nostra identitat. Però no sembla que s'hagin plantejat el fet que el seu exercici de recuperació construeix alhora aquella memòria, ni de

quina forma l'objectiu de la càmera i l'ull del fotògraf capturen però també mediatitzen la realitat en aquell instant, ni fins a quin punt influeix avui el seu propi punt de vista com a editors en la selecció i narració de les imatges. Els fotògrafs, malgrat la destacada personalitat d'Alfonso, Kaulak, Brangulí, els Català, Santos Yubero, Escobar, Schommer, Paco Elvira, Cristina García Roderó o García-Alix, només apareixen al final del llibre en una sèrie de breus perfils biogràfics.

Els autors no sembla que tinguin dubtes sobre la neutralitat de les imatges. Retalls del passat portats al present que encara ens commouen, com digué Walter Benjamin, perquè en la mirada del fotografiat queda alguna cosa que no pot silenciar-se en tant que indomable i que reclama el nom de qui visqué aquí i encara és aquí realment, sense voler mai entrar del tot en l'art i en el passat. La fotografia està al servei de la realitat i, si aquesta apareix fragmentada, només és pel mateix caràcter fragmentat de les instantànies (ja que tampoc apareix en cap reportatge periodístic). L'hegemonia dels mitjans audiovisuals, com assenyala la sociòloga Gisèle Freund, es basa en el prestigi del visual gràcies a la seva immediatesa i el seu poder de persuasió. Ja saben allò de «una imatge val més que mil paraules». Segons Alejandro Baer, les imatges conserven un estatus privilegiat que continua legitimant el seu ús com a instruments de representació i registre neutrals, objectius i verçosos.

És clar que la selecció de les fotografies podria haver estat diferent, més centrada en el polític i en el social, en el món del treball o en el de la marginació, però no és això el que s'hi discuteix, atès que qualsevol altra hauria tingut la mateixa legitimitat com a «representació» de la realitat. Del que es tracta és de posar en qüestió la idea que la història espanyola del segle

passat, per molt centrada i dirigida a l'àmbit popular que estigui, hagi de seguir la imatge tòpica de toreros i «majos», reis i «queridas», ballarines i prostitutes, tavernes i cafès madrilenys. Però no perquè aquella imatge no mereixi un llibre de fotografies, de comentaris periodístics o anàlisis sociològiques, que sens dubte ho mereix (recordi's la *Crònica sentimental de España* de Manuel Vázquez Montalbán), sinó perquè es fa d'una manera rànica, acrítica i poc autoreflexiva.

Cert, tampoc es tractava de convertir un «llibre regal» en un tractat metafísic sobre el «valor de la veritat» de les imatges. Tanmateix, una major sensibilitat sobre els límits a l'hora de representar i narrar la realitat independentment dels codis culturals, i sobre la impossibilitat que la memòria «recuperi» simplement el passat —ja que, com va dir Halbwachs, els processos de formació de la memòria col·lectiva sempre tenen lloc al present—, hauria contribuït a un major interès del llibre. Si més no, hauria ajudat el lector, potser menys ignorant del que suposen els autors, a desxifrar les diferències entre aquell primer retrat mortuori i un retrat d'artista, entre les fotos on la gent del carrer es gira o els obrers es deturen a la feina per posar davant l'aparatosa càmera i les d'aquells que són sorpresos sense adonar-se'n, fins i tot en el moment de la seva mort (com en la fotografia de Capa del milicià republicà, sens dubte la més famosa del segle XX espanyol, encara que no inclosa al llibre). La fotografia com a eina de poder i la fotografia com a mitjà de denúncia social i també d'alliberament, formen part, molt universal, molt quotidiana, del segle XX espanyol.

Javier Muñoz Soro
Universidad Complutense de Madrid

Alberto Sabio Alcutén: *Peligrosos demócratas. Antifranquistas vistos por la policía política (1958-1977)*, Madrid: Càtedra, 2011, 408 pp.

Alberto Sabio coneix bé el final de la dictadura franquista i aquí estan els seus treballs recents per demostrar-ho. En aquesta ocasió, realitza un recorregut per l'antifranquisme militant a partir de 1958, data que habitualment s'ha assenyalat com a delimitadora d'un període diferent tant pel règim de Franco com per la dissidència. Aquesta estaria formada per una nova generació que majoritàriament no havia conegut la guerra i que va anar prenent un indubtable protagonisme en la lluita contra la dictadura.

El llibre persegueix amb èxit dos objectius clars: un, apropar al lector un text de divulgació i alhora rigorós, amb aparell crític solvent, i dos, subratllar la tasca de la militància i els quadres mitjans, els denominats «*etcèteres*» per l'obrer Silvano Morcillo (p. 9). Per aquest motiu la narració és directa i fa servir recursos que l'apropen al llenguatge periodístic, relliscant en algunes ocasions cap al llenguatge quasi bécolloquial; en part propiciat per l'extraordinària presència de documents orals com a pilar bàsic de la investigació. A més a més d'aquestes entrevistes, l'autor ha sostingut el seu relat sobre una extensa documentació policial. És molt d'agrair la crítica de fonts que realitza, sobretot pel que fa als informes secrets de les forces d'ordre públic i d'altres aparells de l'Estat, doncs, com posa de manifest, aquests no només responien i servien al règim, sinó que també reflectien els interessos dels seus autors.

Com es remarca en aquestes pàgines, les organitzacions contràries a la dictadura no es nodriren d'extenses masses, però sí van estar formades per suficients efectius com per a que, quan la situació política

i econòmica va ser propícia, la conflictivitat social es disparés i això constituís un indubtable ariet contra els desitjos de perpetuar la dictadura després de la mort de Franco.

Els últims capítols tenen el valor d'anallitzar el final de la dictadura i el començament de la transició sense ombra de presentisme. El limitat abast de la vaga del 12 de novembre de 1976 i l'èxit aconseguit i explotat pel llavors president no electe —designat pel rei— Adolfo Suárez en la consulta sobre la Reforma Política, en la qual l'oposició va demanar en bloc l'abstenció, van mostrar «*hasta dónde podían llegar las fuerzas sociales de la oposición: alcanzaban a influir en la agenda política de Suárez, pero no a imponer de golpe esa ruptura que algunos anhelaban*» (p. 338).

La transició va ser un període ple d'incerteses i tensions en el qual el terrorisme i les provocacions de la ultradreta es van conjugar per situar el procés, en diverses ocasions, a la vora de la involució. Al final, l'aversion al risc de l'oposició i els reformistes, a més del denominat per Sabio «*equilibri de debilitats*», van derivar en la ruptura pactada o, si es vol, el desenvolupament formal reformista, «*de la ley a la ley*» que va dir Fernández Miranda, i la ruptura de fons que es va aconseguir amb la promulgació de la Constitució de 1978.

L'última amnistia d'octubre de 1977, recolzada per unes Corts sortides de les urnes, serveix per fer evident l'equilibri abans esmentat i la voluntat de deixar el passat al marge perquè no pesés en la construcció del futur. Ni va ser una decisió innocent ni va resultar fortuïta: amb ella es va pretendre integrar a tothom. D'una banda, els presos els delictes dels quals tinguessin arrel política, inclosos els condemnats per terrorisme i dins d'aquests els sentenciats per delictes de sang, van ser amnistiats; d'altra banda, tots els fun-

cionaris i responsables polítics de la dictadura van quedar exonerats de qualsevol responsabilitat per les seves actuacions en reprimir l'oposició. Com subratllen aquestes pàgines, s'ha de tenir en compte el context i fer una anàlisi que s'allunyi de posicions «ahistòriques» (p. 379) i de perspectives «presentistes».

El llibre acaba remarcant el paper fonamental dels treballadors en el procés de transició a la democràcia que es va iniciar. Les organitzacions obreres, amb la seva pressió, van impedir entre 1975 i 1977 que la dictadura es perpetués i, a més, posteriorment van contribuir a l'assentament de la democràcia, en disposar-se favorablement al pacte en una àmplia i dilatada estratègia de concertació social. No obstant això, el text no precisa que, en aquest sentit, ni UGT va actuar de la mateixa forma que CCOO, ni que en general tals estratègies, sobretot la seguida pel sindicat socialista, van estar dirigides també al legítim interès per enfortir la pròpia organització i competir per l'hegemonia sindical aprofitant la interlocució privilegiada amb el Govern. Una omisió que en absolut desmereix l'obra —d'obligada referència per conèixer la generació d'antifranquistes que va participar en la transició a la democràcia— ni impedeix que aconseguieixi sobradament els seus objectius inicials.

Marcial Sánchez Mosquera
Universidad de Sevilla

Anne-Aurore Inquimbert: *Un officier français dans la guerre d'Espagne. Carrière et écrits d'Henri Morel (1919-1944)*, Rennes : Presses Universitaires de Rennes, 2009, 304 pp.

Els relats històrics poden incórrer de vegades en formes que vénen d'altres

tradicions. Per exemple, durant els últims decennis s'han multiplicat les biografies dedicades a figures de les elits socials o a personatges de segon pla o fins i tot anònims. Però, com sempre, quan l'historiador emprèn aquest tipus de treball, que consisteix a reconstituir les diferents etapes de la vida d'un individu, primer es presenta la necessitat de convertir-lo en personatge històric, i segon, la de mantenir-se dins d'un criteri cronològic que, en certa manera, vertebrava el relat. Llavors es comença per senyes d'identitat objectives, com la data i el lloc de naixement, la família, els pares i germans, etc., i s'acaba, òbviament, amb la pròpia agonia i mort del protagonista o, potser, en alguna conclusió a tall de balanç sobre el seu paper històric.

Ja s'ha escrit molt sobre la biografia històrica, però quan evoquem les biografies de protagonistes polítics de primer ordre, parlem d'un autèntic gènere de relat històric en el qual els fets històrics es confonen amb criteris personals o afectius. Una biografia obliga l'historiador a conduir el seu relat tot seguint una cronologia fonamentalment personal, mostrant els diferents punts d'inflexió (és a dir, els moments en què el protagonista va haver d'elegir tal o tal altre posicionament) i acceptant que el mateix quedi allunyat de la «gran història» en aquells moments de travessia en el desert que necessàriament constitueixen part de qualsevol biografia.

De manera necessària, la biografia històrica apunta el fet que cada moment àlgid de la vida del protagonista no només tingui conseqüències en el seu propi viure, sinó també en el de milers o de vegades milions de persones. Parlem aquí de les decisions contextualitzades dins d'una cronologia personal però amb efectes socials que poden ser de gran calat. Quan es tracta de la biografia d'un personatge de segona o tercera fila, sabem per endavant

que les incidències que pot comentar el biògraf només seran personals o reduïdes a un cercle de perímetre restringit, format pels íntims o col·laboradors. Però de vegades la història íntima i la col·lectiva s'entrelliguen, com ens mostra aquesta biografia d'Henri Morel escrita per Anne-Aurore Inquimbert i publicada per l'editorial de la Universitat de Rennes.

El personatge, el capità Henri Morel, és un militar francès, oficial que pertany a la generació de Charles de Gaulle, ja que va néixer el 1889 i que, en certa manera, ha viscut la seva carrera de militar seguint un camí una mica semblant al del polític francès més prestigiós del segle XX, pujant amb molt esforç escalafons i defensant obstinadament un concepte crític de l'ortodòxia estratègica francesa imperant al llarg de la primera meitat del segle XX. La seva vida pateix un desenllaç dramàtic: detingut a Lió per la Gestapo el maig de 1944, mor de pneumònia el setembre del mateix any en el camp de concentració de Neuengamme, prop d'Hamburg. L'autora va publicar aquest llibre basant-se en la seva pròpia tesi de doctorat d'Història defensada l'any 2008 a la Universitat de la Sorbona. El tret més original del seu treball és que, a més de fonamentar-se en el material de l'Arxiu Militar francès, va tenir l'oportunitat de poder consultar l'arxiu personal d'Henri Morel que recollia cartes, apunts de classes donades a l'Escola Militar de Saint-Cyr, així com informes i documents administratius.

Henri Morel va néixer el 1889 a Lió al si d'una família de la classe mitjana acomodada d'artesans i negociants. El 1907 es matricula al Col·legi Louis-le-Grand de París i s'integra dos anys més tard a una de les escoles universitàries més prestigioses de França, «l'École Normale Supérieure». Amb vint anys, es muda a París i estudia Filosofia i Lletres (filologia grega i llati-

na) a la famosa escola de «la rue d'Ulm». El seu interès per la filosofia el porta a ser un dels estudiants de Léon Brunschvicg, Victor Delbos i Georges Dumas, especialistes en psicologia, assignatura que llavors encara depenia de l'ensenyament filosòfic. Dedicava la seva tesina a l'estudi de les publicacions de crítica d'art de Charles Baudelaire, el que, sense que es pugui explicar, mostra un canvi sorprenent d'orientació científica. No aconsegueix guanyar les oposicions a «professeur agrégé», per la qual cosa deixa l'Escola Normal el 1912 i renuncia per complet a la carrera de l'ensenyament. S'allista al 97è Regiment d'Infanteria de l'exèrcit francès. L'agost de 1914, quan França i el Regne Unit declaren la guerra a Alemanya, Morel passa al 222è d'Infanteria com a tinent cap d'una secció de metralladores. Ferit en els primers dies de combat, torna a ocupar el seu lloc de comandament al cap de pocs dies, passa a capità de reserva el 1915 i participa a l'ofensiva de Verdun d'octubre de 1916. El maig de l'any 1918 passa al comandament d'una secció de metralladores al front nord-est i, desobeint les ordres de retirada, resisteix amb la seva secció a l'ofensiva alemanya coneguda com «ofensiva Ludendorff», i cau presoner dels alemanys. Recupera la llibertat el gener de 1919. Quan s'acaba la guerra, entra a formar part del grup molt reduït d'antics alumnes de l'ENS-Ulm que no tornen a la carrera universitària a què l'escola els destinava i que es queden a l'exèrcit a títol professional, passant del cos de reserva al d'oficials de carrera. El seu nou estatut l'obliga a ser investigat sobre l'acte de desobediència abans esmentat. Finalment, el tribunal l'absol però queda ben clar el fet que Morel, home patriota, fort i valeros, mostra un «*caràcter difícil i original*».

A finals de l'any 1919 s'integra com a docent a l'Escola Militar de Saint-Cyr.

La seva especialitat és la història militar, que ensenyarà durant cinc anys. Aprofita aquest temps per desenvolupar algunes tesis crítiques sobre les tradicions estratègiques i tàctiques de l'exèrcit francès. Més en concret, el que el capità Morel critica és l'exèrcit de conscripció, defensant-ne en canvi la professionalitat des de la seva pròpia experiència durant la Gran Guerra. Malgrat que un exèrcit professional resulti més car, ell el considera més eficaç per dos motius: perquè està format per soldats preparats per a la guerra i perquè, tant en temps de guerra com en temps de pau, no perjudica l'activitat econòmica del país restant personal a l'activitat industrial general. Aquestes preocupacions expressades en to crític, com les seves afinitats ideològiques que el fan proper a l'*Action Française* de Charles Maurras, ens obliguen a evocar una altra figura militar de segon pla d'aquells anys vint, però que esdevindrà el més important polític francès del segle XX: Charles de Gaulle. Aleshores capità, De Gaulle s'incorpora durant un temps breu a Saint Cyr com a docent el 1921. La tesi d'Anne-Aurore Inquimbert retalla intuïcions ja exposades per altres autors: l'empirisme crític d'Henri Morel servirà de base a les doctrines militars que el futur líder de la resistència francesa desenvoluparà en el seu assaig de 1932 *Au fil de l'épée*, sobre la psicologia del comandament, la professionalitat de l'exèrcit i el caràcter fonamentalment empíric de les decisions tàctiques, temes ja desenvolupats per Henri Morel.

Entre 1921 i 1935 Morel publicarà en diferents revistes militars més de 35 articles, desenvolupant-hi, segons Inquimbert, el que ella mateixa denomina «*une réflexion hérétique sur l'armée de métier*» (pàg. 78). L'heretge és un modern, però no camina en solitari. Un altre militar, el capità Louis Merat, ja havia postulat que el sistema de

xarxes fortificades de les zones de fronteres no servien per a res en cas de nou conflicte (el que es va comprovar el 1940 amb la inutilitat espectacular de la famosa «línia Maginot»), que la guerra de masses en acció era un concepte del passat, que les divisions cuirassades i l'aviació jugarien un paper fonamental en el que definia com la guerra del futur: una guerra industrial i tecnològica. El paper del soldat d'infanteria només consistiria a mantenir l'ordre als territoris conquerits a l'enemic. Morel coincideix en gran part amb la tesi de Merat però, sobretot, coincideix amb la seva conclusió: l'exèrcit professional resulta infinitament més eficaç que l'exèrcit basat en el sistema de quintes. Precisament, el maig de l'any 1934, el que era llavors comandant, Charles de Gaulle, publica *Vers l'armée de métier*, en què desenvolupa, tot sistematitzant-la, una doctrina ja definida per Merat i Morel. Aquests temes debatuts públicament en els àmbits perifèrics a l'Estat Major francès al llarg dels anys 20 i 30 resultaran fonamentals en la ruta personal del capità Morel i, com veurem, en la seva percepció de la guerra civil espanyola.

Durant els primers mesos de la guerra espanyola fou nomenat agregat militar a Espanya: arriba a Sant Sebastià el 18 de juliol de 1936. El que destaca als seus primers informes és la capacitat de resistència de les desorganitzades milícies republicanes, i s'hi pregunta perquè unes tropes professionals i ben preparades com les franquistes eren incapaces de posar fi ràpidament la guerra. Com ell mateix admet: «*Si l'armée na pas vaincu tout de suite, c'est qu'il y a quelque chose...*». Després d'un viatge més que perillós, a finals d'agost arriba a un Madrid exhaust. Els combats i la gana, combinats amb el que ell anomena «*una forma de covardia col·lectiva*», el convencen que la caiguda de la capital marcarà la victòria definitiva dels rebels.

Els únics punts positius que es noten als seus successius informes són els que insisteixen sobre l'energia de Largo Caballero i l'acció determinada dels comunistes per organitzar i disciplinar les milícies. En definitiva, ens diu que si Madrid no ha caigut en els primers mesos de la rebel·lió es deu a aquells dos actors, en un país la idiosincràsia del qual es manifesta més per l'aptitud al desordre i l'individualisme, segons els seus propis termes. Llavors és quan Morel desenvolupa la seva pròpia tesi sobre l'actitud possible dels països democràtics. Els consells que li vénen del Ministeri francès són de mantenir-se en una posició «neutral i imparcial», al que contesta negant-se a abandonar la capital per refugiar-se a Saint Jean-de-Luz, com ho havia fet ja l'Ambaixador Jean Herbette, de qui se sap que manifestava simpaties inequívokes cap als rebels, com ja manifestava a finals de 1936 la cúpula militar francesa, en oposició a alguns sectors del govern francès del Front Popular. Des del comandament superior, les acusacions es multiplicaran. Morel justifica la seva actitud de col·laboració amb el govern de la República no per motius polítics (*«je suis totalement apolitique»*), sinó de consciència (*«je suis catholique... , j'agis, faute de directive, selon ma conscience»*). Durant l'hivern de 1937 Morel és a València, i és llavors quan comença a formar-se el setge entorn de la capital. L'espectacular derrota de les tropes italianes en la batalla de Guadalajara el condueix a concloure que un compromís raonable és l'única via de sortida, considerant que les forces han arribat a un punt d'equilibri que no permetria una victòria ràpida i definitiva d'uns o d'altres. I argumenta tal necessitat de compromís i, per tant, la necessitat de promoure'l, per motius geopolítics: *«Nous avons intérêt à ce qu'aucun pouvoir fort ne s'installe en Espagne... les tendances politiques de gauche sont*

un antidote utiles à ces influences soit italiennes soit allemandes considérées sous l'angle doctrinaire de l'hitlérisme et du fascisme».

Morel percep el nou govern liderat per Juan Negrín com una oportunitat política per posar fi als disturbis de maig de 1937 i tornar a una fase d'ordre i eficàcia. Les seves notes sempre vénen enriquides per consideracions sobre el poble espanyol amb una temàtica molt francesa: *«le peuple espagnol n'aime pas construire... il a besoin de vivre des périodes de violence et de rébellion pour pouvoir en vivre d'autres de tranquillité et de paix sociale... ce n'est pas un peuple d'idéologues... les idéologies ne sont qu'un vernis...»*. El que interessa a Morel és sobretot la voluntat de reforma de les forces militars de la República. I afegeix altres elements que ens proposen un enfocament d'anàlisi original. Per exemple, que el bàndol franquista també manca de coherència ideològica: molts oficials no són clericals ni conservadors, i d'altres encara són fins i tot maçons. Llavors, si el govern espanyol es desfà del pes de la presència soviètica, segur que als ulls de molts apareixerà com l'autèntic govern de la Nació. Aquest argument el conduirà ràpidament a demanar ajuda i esforç al seu propi govern. El març de 1938 s'entrevista amb Léon Blum, llavors cap de Govern, i hi defensa la idea d'una intervenció francesa o, almenys, d'una assistència en material aeri, blindats i artilleria en un discurs que acaba amb aquesta frase significativa: *«Monsieur le Président du Conseil, je n'ai qu'un mot à vous dire, un roi de France ferait la guerre»*.

Però el context europeu, la política francesa de no intervenció i els acords de Munic de 1938 segellaran el destí d'Espanya. El març, rebut pel Ministre de les Forces Armades francès, Edouard Daladier, que aviat succeirà a Léon Blum com a cap del Govern, manté l'essencial del seu

discurs: l'Espanya republicana necessita avions, tancs i artilleria. Però no el convenç. El 28 d'octubre de 1938 assisteix a la desfílada de comiat de les Brigades Internacionals. Informant del fet al Ministeri de Defensa francès, no oculta el seu profund respecte i admiració cap a aquells voluntaris: «*Sans arme, revêtus d'un habillement disparate, casquettes diverses, chandails multicolores, c'étaient autant de gueux... Pourtant il s'en dégagait une étrange grandeur...*».

La batalla de Terol i els massius bombardejos aeris dels franquistes i aliats el convencen que l'ús de la força aèria és la clau tàctica de la guerra. Nota que en combats entre homes «*la république résiste, mais contre des avions, elle ne le peut plus*». Fins al final, defensarà l'opció de la necessitat vital per a França de proporcionar material als republicans. Els seus arguments es tornen més patriotes. En un dels seus últims informes (1 de febrer de 1939) utilitza l'argument de l'interès nacional per tractar de convèncer per enèsima vegada que és necessari ajudar l'Exèrcit republicà. Però el to ja s'esdevé pessimista i acusador: «*Pour des raisons qui dépassent ma compétence, on a consenti à ce que cette armée meure*». A finals de febrer, el govern francès de Georges Bonnet decideix entaular relacions diplomàtiques formals amb el govern de Franco i nomena com a ambaixador el Mariscal Pétain. Henri Morel queda immediatament cessat del seu lloc d'agregat militar.

Com ja hem dit, el comandant Morel mor el 1944 en un camp de concentració nazi a causa, essencialment, del seu passat d'oficial crític i per la seva actitud durant la guerra civil espanyola. Aquest intel·lectual vingut de la dreta monàrquica francesa, en perpètua lluita contra el conformisme, la covardia i la incompetència dels alts comandaments militars francesos, trobà a Espanya motius patriotes per

comprendre de manera clarivalent el que anava a passar al seu propi país: una batalla de França que es va convertir en una catàstrofe militar i política i que va ser conclosa per una pau humiliant firmada el juny de 1940 pel mateix Mariscal Pétain que havia estat el primer ambaixador de França a l'Espanya franquista. Van ser les poques figures franceses que, des de sectors de la dreta catòlica i conservadora, van comprendre que el seu odi patològic als rojos els conduïa directament a l'acceptació de la política de col·laboració amb Alemanya. Morel va ser un d'aquells pocs que van defensar l'Espanya antifeixista fins al final. Es tractava d'«*un homme d'honneur*».

Malgrat el seu to i la seva estructura acadèmica, el llibre d'Anne-Aurore Inquimbert aconsegueix restituir les passions, les conviccions i certes del que va ser, al cap i a la fi, un gran humanista francès del segle XX, una figura sepultada en l'oblit per la memòria militar oficial francesa, que ha preferit enaltir figures d'un temps més positiu per a ella que aquells dissortats anys trenta: Philippe Leclerc de Hauteclocque o Jean de Lattre de Tassigny. I com va notar Antoine Fraile en una ressenya publicada al n. 6 de la revista electrònica «*Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*», l'aportació del volum d'Inquimbert va més enllà del fet de representar un acte de justícia històrica. També demostra que la política de «no intervenció» francesa va ésser mantinguda malgrat el fet que «*en l'absence d'ambassadeur, les rapports d'Henri Morel étaient bien plus que ceux d'un attaché militaire à sa hiérarchie*».

Serge Buj
Université de Rouen

Castillo, Santiago (Dir.): *Historia de la UGT. Siglo XXI*, Madrid, 2008-2011, 6 vols : il. V. 1: Un Sindicalismo consciente, 1873-1914 / por Santiago Castillo. V. 2: Entre la revolución y el reformismo, 1914-1931 / por José Luis Martín Ramos. V. 3: Entre la democracia y la revolución, 1931-1936 / por Marta Bizcarrondo. V. 4: Un sindicalismo de guerra, 1936-1939 / por Pere Gabriel. V. 5: Contra la dictadura franquista, 1939-1975 / por Abdón Mateos. V. 6: La reconstrucción del sindicalismo en democracia, 1976-1994 / por Rubén Vega García.

Si un primer aspecte que cal remarcar respecte l'obra que ens ocupa, és el fet de que es tracta d'una obra necessària en l'actual panorama dels estudis dels moviments socials a l'Estat espanyol. No la valorarem com una obra definitiva al respecte, però sí com del molt important per la valuosa aportació que representa. Fins a dates recents la reconstrucció d'aquest important espai d'història sindical s'havia tingut que fer de la mà dels treballs clàssics d'Amaro del Rosal, però des d'unes obres de caire militant i sobretot documentals, a més d'incomplets cronològicament, a més dels volums dirigits per Manuel Tuñón de Lara en l'àmbit més general del socialisme espanyol, però ja fa força anys. Si a aquests treballs li afegim les obres realitzades o coordinades per Manuel Rodero San Román, o algunes poques altres, ja tenim gairebé completat el llistat de fonts secundàries al respecte. La més recent d'elles datada el 1992.

Vora vint anys després, concretament entre 2008 i 2011 han anat apareixent els diversos volums d'aquesta obra, en total més de dues mil pàgines de rigor, capacitat d'anàlisi i profunditat. Un treball que, ara sí, ens aporta una obra de conjunt, malgrat haver participat en ella sis reconeguts espe-

cialistes sota la direcció de Santiago Castillo. Una obra que ens ofereix un estudi sòlid, que utilitza i se n'aprofita del conjunt de treballs que a nivell regional o bé sectorial (federacions d'indústria, sindicats...), han anat proliferant en el decurs dels darrers anys i que, a més d'aportar una visió cronològicament més àmplia, permeten establir una veritable geografia del sindicat en bona part de la geografia espanyola.

Abans d'entrar mínimament en el contingut de l'obra, cal explicitar que cada un dels seus volums va acompanyat d'unes biografies dels dirigents més importants, a més de documentació interna diversa (estatuts, quadres amb la composició de les diverses direccions, documents d'especial rellevància, xifres d'afiliació, resultats d'eleccions sindicals...) i una cronologia, a més d'estar acompanyats d'una selecció d'il·lustracions prou significatiu.

El primer volum, «Un sindicalismo consciente», escrit pel mateix Santiago Castillo, abasta el període comprès entre els orígens de l'incipient socialisme hispà fins a l'esclat de la I Guerra Mundial. Comença en els anys que s'anomenen de «La prefundación», seguint per la barcelonina fundació del 1888, per tot seguir en els anys especialment difícils pel sindicat dels seus inicis, quan es durà a terme un creixement molt feble —de «prolongada infancia» es qualifica— fins arribar a un moment de certa implantació a principis de segle XX, ja amb la direcció del mateix traslladada a Madrid. És aquí quan l'autor creu que el sindicat ja arriba a la seva majoria d'edat, i ho posa de relleu subratllant el grau de creixement i consolidació al que havia arribat la UGT, tant pel que fa a la seva praxis com a sindicat com pel fet d'haver aconseguit en aquestes dates una sòlida estructura orgànica.

El període comprès entre 1914 i 1931 és responsabilitat de José Luis Martín Ra-

mos, l'únic dels autors que ja havia col·laborat en l'esmentada obra dirigida per Tuñon de Lara. L'eix del volum és l'anàlisi dels convulsos anys de la Gran Guerra, especialment de l'ofensiva sindical del 1916-1917, per passa tot seguit a analitzar el ressò i les conseqüències que tingué en els rengles ugetistes la Revolució Russa, tot relacionat amb els complexos anys del canvi de la segona a la tercera dècada del segle: l'explosió social del moment, la vaga de «La Canadiense» i, evidentment, el «conflicte de les internacionals», per acabar analitzant la trajectòria del sindicat durant el règim primoriverista, qual la política del socialisme espanyol de «*intervención cerca del estado*» determinà que la UGT gaudís d'una situació de legalitat que altres formacions sindicals no tingueren.

Els anys republicans són obra de la finada Marta Bizarrondo (Madrid, 2007). «Entre la democracia y la revolución» és el seu títol. A les seves pàgines es posa de manifest el paper clau que jugà el sindicat, en particular, i el socialisme psoista, en general, en bastir l'edifici republicà. Uns des de la moderació i els jurats mixtos, els altres des dels mateixos rengles del govern durant el Bienni Azaña. Un primer episodi de franca col·laboració que no gaire després s'havia d'esquerdar, no sent aliè a aquesta circumstància les pròpies divisions i fractures internes que afectaren al socialisme espanyol del moment i que, lògicament, també tingueren a la UGT com a camp d'enfrontament. Així de «Las esperanzas defraudadas» es passa a un procés de clara radicalització i de gir a l'esquerra, de clar contingut antifeixista, que acaba conduint a l'atzucac d'octubre de 1934. Un episodi al qual l'autora li havia dedicat una part important de la seva trajectòria investigadora, i que li permet analitzar des d'un perspectiva molt àmplia. Un cop

consumada la desfeta, es posen de relleu les tendències unitàries que aparegueren en aquell moment en l'àmbit sindical, que poc després coincidirà amb el triomf del Front Popular i el seu accés al govern, moment en el qual la UGT, segons l'autora, esdevé de nou un «*protagonista político*» en temps de renovada mobilització sindical.

«Un sindicalismo de guerra» és el títol que té l'aportació a l'obra de Pere Gabriel, centrat, òbviament, en els anys de la Guerra Civil. L'estudi s'inicia amb els canvis que s'operen als rengles republicans un cop esclatat el conflicte, una veritable sindicació de la societat, i l'accés en el mes de setembre de l'històric líder del sindicat socialista Francisco Largo Caballero a la presidència del Govern espanyol. Com a part intrínseca de la història de la UGT del període bèl·lic s'analitza la molt conflictiva evolució interna de l'organització, amb el Secretariat Regional de Catalunya com un dels seus epicentres, i que culmina, no després de forts enfrontament amb la defenestració política i sindical de Largo Caballero. A més de resseguir les diferents polítiques i actituds que adoptà el sindicat davant aspectes cabdals generats pel conflicte: l'economia de guerra, les col·lectivitacions, les milícies i l'exèrcit popular, etc, el volum també ens aporta una sintètica i novedosa panoràmica de l'actuació del sindicat en els diferents indrets de la geografia republicana, alimentant-se aquestes pàgines de l'esmentada valuosa aportació que han fet en aquest àmbit els diversos estudis regionals realitzats en el decurs dels darrers anys. Les darreres pàgines estan dedicades a oferir una visió de la derrota des d'una òptica del paper que jugà el sindicat en aquells darrers mesos de conflicte, és a dir, l'ocupació de Catalunya, la «guerra civil dins de la guerra civil» a Madrid i «*La tragedia de Alicante*» com a episodi final.

Les pàgines dedicades a l'uetisme sota el règim Franquista, són responsabilitat d'Abdón Mateos, autor de diversos treballs al respecte en l'àmbit del socialisme espanyol. «Contra la dictadura franquista, 1939-1976» analitza en detall els aspectes clau de la difícil trajectòria del sindicat durant la Dictadura, tant a l'exili com a l'interior, és a dir, en la lluita clandestina. Així es desgrana la difícil i sovint conflictiva reconstrucció experimentada inicialment a l'exili, posant-se de manifest com d'important eren les relacions internacionals per les direccions tolosanes, on centraven bona part de la seva actuació. També hi ha espai per fer un balanç de la repressió soferta, en ocasions brutal —vegis el cas del secretari general Tomás Centeno, assassinat a les dependències policials de Puerta del Sol—, així com de les actuacions que la UGT clandestina durà a terme contra el Règim, sempre amb el límit que acabaria representant no voler «contaminar-se» a partir de l'aprofitament de les estretes esclotxes que el verticalisme permetia. Igualment hi ha espai per analitzar, en aquest marc de lluita contra la Dictadura, de plantejar les relacions del sindicat amb els anarcosindicalistes i la USO, a més de valorar les estratègies so-

cialistes davant les vagues, la unitat d'acció i la vaga general.

Per cloure l'obra col·lectiva, Rubén Vega ens ofereix a «La reconstrucció del sindicalismo en democracia», una panoràmica de l'evolució del sindicat fins 1994, les darreries del llarg període del *felipismo*. Inicia el seu relat valorant els camins que seguí l'uetisme espanyol en el seu procés de reconstrucció i el paper que jugà durant la «Transició», tant en els durs moments de la reconversió industrial, com pel que fa a la ruptura del seu model de relació amb el PSOE i el seu paper en les diverses convocatòries de vaga general dutes a terme durant el període democràtic. Finalitzant el volum amb un anàlisi del paper a jugar pel sindicat a les portes del segle XXI.

En definitiva, cal valorar el conjunt d'aquests sis volums com una gran aportació en l'àmbit de la història dels moviments socials en la seva vessant socialista. Una obra de referència, imprescindible per qualsevol aproximació en aquest àmbit durant el llarg període de la història contemporània que queda reflectit a les seves pàgines.

David Ballester
Universitat Autònoma de Barcelona